

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Aralık / December / ديسمبر / 2024, 13: 1-40

Eserleri Üzerinden Tirmizî ve Dârimî'nin Hocalık-Talebelik İlişisini Okumak

Reading al-Tirmidhî and al-Dârimî's Teacher-Disciple Relationship through Their Works

قراءة علاقة تتلمذ الترمذي على شيخه الناري من خلال صنيعها

Hüseyin Akyüz

Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara/Türkiye
Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University Faculty of Theology, Ankara/Türkiye
huseyin.akyuz@hbv.edu.tr

ORCID: orcid.org/0000-0001-5633-3507

RORID: <https://ror.org/05mskc574>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 27.10.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 24.12.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.12.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık / December

DOI: [10.61218/hadith.1574472](https://doi.org/10.61218/hadith.1574472)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/اقتباس: Akyüz, Hüseyin. "Eserleri Üzerinden Tirmizî ve Dârimî'nin Hocalık-Talebelik İlişisini Okumak". *HADITH* 13 (Aralık 2024), 1-40.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Hüseyin Akyüz)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: index.hadith@samsun.edu.tr

Eserleri Üzerinden Tirmizî ve Dârimî'nin Hocalık-Talebelik İlişkisini Okumak*

Prof. Dr. Hüseyin Akyüz

Anahtar Kelimeler: Öz

Hadis	Kur'an'ın beyanı olan hadisler, ilk asırlardan beri dikkatli bir şekilde takip edilmiş ve kaydedilmiştir. Bu bağlamda Müslümanlar, duyup öğrendikleri hadisleri hem ezberleyerek hem de yazarak muhafaza etmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte söz konusu hadislerin bir sonraki nesle hoca-talebe ilişkisi içerisinde aktarılmasında büyük bir hassasiyet örneği sergilemişlerdir.
Hz. Peygamber	Böylesine duyarlılıklar içinde binlerce hoca ve talebe birbirlerinden hadis almış (tahammül) ve birbirlerine hadis aktarmışlardır (edâ). Bu makalede, Horasan bölgesinde yetişen âlimlerin önde gelenlerinden olan Dârimî (ö. 255/869) ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) hocalık-talebelik ilişkisi netleştirilmeye çalışılmıştır. Öncelikle biyografik literatürden bu ilişkiye dair gerekli veriler toplanmıştır. Akabinde onların arasındaki hoca-talebe irtibatının isabeti test edilmiştir. Bunun için Tirmizî'nin eserlerinde Dârimî'den rivayet edilen hadis(ler)'in bizzat onun kitaplarındaki rivayet(ler)'le mukayesesi yapılmıştır. Bu mukayeseli araştırma sonucunda; Tirmizî'nin, hocası Dârimî'den tahrir ettiği hadislerin bazılarının sened ve metin açısından birebir ya da kısmen benzer olduğu tespit edilmiştir. Tirmizî'nin eserlerinde yer alan toplam 84 rivayetten, 67 civarındaki rivayete Dârimî'nin Sünen'inde rastlanılmamıştır. Ayrıca bu çalışmada Tirmizî'nin cerh-ta'dil, ricâl ve hadislerin illetleri konularında Dârimî'ye yönelttiği sualler de ele alınmıştır.

Reading al-Tirmidhî and al-Dârimî's Teacher-Disciple Relationship through Their Works

Keywords:

Hadith
The Prophet
al-Tirmidhî
al-Dârimî
Sunan

Abstract

Hadiths, which are the declaration of al-Kur'ân, have been carefully followed and recorded since the early centuries. In this context, Muslims tried to preserve the Hadiths they heard and learned by both memorizing and writing them down. In addition, they showed great sensitivity in transmitting these Hadiths to the next generation in a teacher-disciple relationship. With such sensitivity, thousands of teachers and disciples received Hadith from each other (tahammul) and transmitted Hadith to each other (adâ). This article attempts to clarify the teacher-disciple relationship of al-Dârimî (d. 255/869) and al-Tirmidhî (d. 279/892), who were among the leading scholars of the Khorasan region. First of all, the necessary data on this relationship was collected from the biographical literature. Then, the accuracy of the teacher-disciple relationship between them was tested. For this purpose, the Hadith(s) narrated from al-Dârimî in al-Tirmidhî's works were compared with the narrative(s) in his books. As a result of this comparative research, it has been determined that some of the hadiths narrated by al-Tirmidhî from his teacher al-Dârimî are identical or partially similar in terms of isnâd and matn. Out of a total of 84 narratives in al-Tirmidhî's works around 67 narratives were not found in al-Dârimî's Sunan. In addition, in this study, al-Tirmidhî's questions to al-Dârimî on the issues of Jarh-Ta'dil, Ridjâl and the causes of Hadiths are also discussed.

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi ve Uluslararası İmam Tirmizî Araştırmaları Merkezi işbirliği ile 19-20 Ekim 2024 tarihleri arasında düzenlenen "Uluslararası Mâverâünnehir'den Anadolu'ya İslâm Âlimleri: İmam Tirmizî ve Hakîm et-Tirmizî" adlı sempozyumda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş halidir. / This is a revised version of the paper presented at the symposium, "International Islamic Scholars from Transoxiana to Anatolia: İmâm al-Tirmidhî and Hakîm al-Tirmidhî" held on 19-20 October 2024 in cooperation with Ankara Yıldırım Beyazıt University and the International İmâm al-Tirmidhî Research Center.

Giriş

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünneti, kuşkusuz Kur'an'ın beyanı ve açıklayıcısıdır. Müslümanlar, Yüce Allah'ın kitabıyla amel edebilmek için onun sünnetine muhtaçtırlar. Çünkü Kur'an'da namaz, oruç, zekât ve hac gibi sünnetin tafsilatını açıkladığı birçok mücmel kavram vardır. Bu bağlamda hadisler, Allah'ın Elçisi (s.a.v.) tarafından Kur'an'a yapılan bu kavli, fiilî ve takrirî beyanların yazılı belgeleridir. Dolayısıyla bu yazılı belgelerin, dinin doğru anlaşılmasında önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Bu yüzden söz konusu belgelerin, sonraki nesillere aslına uygun bir şekilde titizlikle nakledilmesi zorunluluk arz etmekteydi. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) de sözlerinin öğrenilmesini ve başkalarına tebliğ edilmesini açık bir şekilde tavsiye etmiştir. “...Burada bulunanlarınız bulunmayanlara (duyduklarını) ulaştırın.”¹ kavli, bunun en güzel örneğidir. Aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.v.), ashabına “Allah, bizden herhangi bir şeyi işiten ve işittiği gibi de tebliğ edip başkalarına aktaran kişinin yüzünü ak etsin.”² buyurarak ümmete hadis rivayetinde titiz olmalarını tavsiye etmiştir.

Daha ilk asırlarda bu tavsiyeleri şiar edinen ashâb, sünnetin veri tabanı olan hadisleri kaynağını da zikrederek bir sonraki kuşağa yani tabiîne aktarmışlardır. Tabiîn nesli de onları aynı yöntemle sonrakilere nakletmişlerdir. Zira nesiller boyu hadislerin aslına uygun bir şekilde rivayet edilmesi, ancak yetkili bir hocadan öğrenme usulü sayesinde mümkün olabilmiştir. Bu usul sayesinde, hocalar ile talebeler arasında güçlü iletişim ağları oluşmuştur. Hatta İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte hadisleri hocadan öğrenme usulü, bütün İslam beldelerine yayılmıştır. Edinilen bilgilere göre bu usulle verilen derslere, bazen şaşırtıcı derecede yüksek sayıda talebelerin katıldığı görülmüştür.³

Hadis derslerinin temel hedefi, başlangıçta Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nisbet edilen rivayetlerin sonraki nesillere aktarılmasıydı. Ancak ilerleyen süreçte hadis uyduran ve alanda uzman olmayan (doğrudan sahîfelerden rivayet eden sahafiler gibi) kimselerin ortaya çıkışıyla hadis dersinin muhtevasında değişiklikler yaşanmıştır. Bu bağlamda talebeler bir taraftan hadisi aldıkları kişilerin güvenilirliklerine dikkat ettiler, diğer taraftan öğrendikleri rivayetleri belli teknik terimlerle sonraki nesillere aktardılar. Bu süreçte hadisleri nakleden ravilerle ilgili bilgiler de ders halkalarının konuları olmuştur. Öyle ki bu mevzular sayesinde talebeler, rivayetlerle ilgili illetleri, yalancı ravileri, hadis rivayetinde ehil olmayanları ve rivayetlerinde hata yapanları hocalarından tahsil etmişlerdi. Bütün bu ders halkaları sayesinde hem nebevî öğretilere ait malumat toplanarak büyük hacimli sünnet arşivleri oluşturulmuş hem de hadis ravilerinin hayatlarına dair geniş bir edebiyat ortaya konulmuştur. İşte bu müktesebatı yansıtan kitaplardan *Sünen* adlı eserlerin müellifleri Dârimî (ö. 255/869)⁴ ve Tirmizî (ö.

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “İlim”, 9; “Fiten”, 8; ayrıca bk. Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, haz. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Hac”, 446.

² Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünen*, haz. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “İlim”, 7 (2656-2658); Tirmizî, Zeyd b. Sâbit'ten (ö. 45/665) nakledilen 2656 nolu hadisin akabinde, bu rivayetin Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Muâz b. Cebel (ö. 18/639), Cübeyr b. Mut'im (ö. 59/678-79), Ebû'd Derdâ (ö. 32/652) ve Enes'den (ö. 93/711-12) de rivayet edildiğini ve Zeyd b. Sâbit'in rivayet ettiği hadisin hasen mertebesinde olduğunu belirtmiştir. Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledilen 2657 nolu hadisin ardından ise bu rivayetin, hasen sahih derecesinde olduğunu söylemiştir.

³ Örneğin bir rivayete göre hadis hafızı Yezîd b. Hârûn'un (ö. 206/821) bir meclisinde yetmiş bin kişinin aynı anda hadis imla ettiği nakledilmektedir. bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l- Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 11/209

⁴ Geniş bilgi için bk. Ahmet Yıldırım, *Dârimî* (Ankara: TDV Yayınları, 2023), 132.

279/892),⁵ bu makelenin merkezinde yer almıştır. Bu musanniflerin seçilme nedeni ise aralarındaki hoca-talebe ilişkisinin rical kitaplarına göre sabit ve doğrudan olmasıdır.⁶

1. Tirmizî ve Dârimî Arasındaki Hocalık-Talebelik Münasebeti

Hadis öğrenim ve öğretim faaliyetleri, ilim elde etme geleneğimizde olduğu gibi hoca-talebe irtibatıyla yürütülmüştür. Nitekim hadis metinlerine ulaştıran ravi zincirleri bunun açık ispatıdır. Bu ravi zincirleri, masa başında üretilen silsileler değildirler. Bu silsilelerdeki ravilerin güvenilirlikleri ve aralarındaki irtibatın doğrudan olması, hadislerin güvenilirliğini tespit etmede en önemli unsurlardır. Öyle ki hoca-talebe bağlantısının varlığı ya da yokluğu, senedlerdeki ittisal ve inkitaya yol açmakta ve rivayetin isnad açısından sıhhatinin zayıflamasına sebep olmaktadır. Öte yandan hoca-talebe ilişkisi, klasik hadis kaynaklarımızın telif ve tasnifinin temelinde de yer almaktadır. Nitekim Tirmizî, *Sünen* adlı eserinde hocası Dârimî'den semâ yoluyla aldığı bazı hadisler hakkında, حَدَّثَنَا/haddesenâ lafzını kullanarak aralarındaki böylesi bir bağlantıya işaret etmiştir. Bu irtibatın niteliğini tespit etmek için öncelikle rical edebiyatında aktarılan bilgileri detaylı bir değerlendirmeye tabi tutmak faydalı olacaktır.

1.1. Rical ve Tarih Literatürüne Göre Tirmizî ve Dârimî Arasındaki Hocalık-Talebelik Münasebeti

Hadis ricali ile ilgili eserlere ve bazı tarih kitaplarına bakıldığında, Dârimî'nin Horasan bölgesinde yetişen âlimlerin önde gelenlerinden olduğu ve Tirmizî'nin ondan hadis rivayet ettiği üzerinde ittifak edildiği görülmektedir. Nitekim birçok eserde Tirmizî, dönemin meşhur âlimleriyle birlikte onun öğrencileri arasında sayılmıştır.⁷ Buna mukabil Tirmizî'nin hal tercemesini yazanlardan Sem'ânî (ö. 562/1166)⁸ hariç diğer âlimler; her nedense Dârimî'yi onun hocaları arasında zikretmemişler, hakkında sadece “Horasanlı birçok âlimden hadis dinlemiştir.”⁹ ve “Horasan'da hadis öğrenmiştir.”¹⁰ gibi bilgileri vermekle yetinmişler ve uzun süre Buhârî'ye talebelik yaptığı hususunda

⁵ Geniş bilgi için bk. Erdoğan Köycü, *Sünenü't-Tirmizî'nin Metot Yönünden İncelenmesi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 109; Erdoğan Köycü, *Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî'nin Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 80.

⁶ Hocalık-Talebelik ilişkisi konusunda yapılan çalışmalar için bk. Süleyman Doğanay, “Hoca-Talebe İlişkisi Bağlamında Sened Mukayesesi ve Sorunları”, *Bilimname* 5/12 (2007/1), 163-186; Sezai Engin, Talebe-Hoca İlişkileri Özelinde Hadis Tarihinde Eleştiri Olgusu, *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği*, ed. Sezai Engin (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), s. 80-108.

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, 11/209; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (Haydarâbâd: Dairatü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1382/1962), 5/280; Ebû'l-Kasım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Asâkir ed-Dimaşkî, *Târîhu Dimeşk*, thk. Ömer b. Gurâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 29/311; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992), 12/92; Yusuf b. ez-Zekî Abdurrahman Ebû'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1400/1980), 15/213; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 6/104; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/90; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1427/2006), 9/557; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hindistan: Matbaatu Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 5/295; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî. *Tabakâtü'l-Huffâz* (Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 239.

⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/42.

⁹ Mizzi, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 26/250-251; Süyûtî. *Tabakâtü'l-Huffâz*, 282.

¹⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, 13/271.

ise ittifak etmişlerdir. Dolayısıyla rical ve tarih kaynaklarındaki Dârimî-Tirmizî arasındaki hocalık-talebelik münasebetine dair bilgilerin Buhârî-Tirmizî arasındaki hocalık-talebelik ilişkisine dair malumatın gölgesinde kaldığı ileri sürülebilir.

Öte yandan Tirmizî, çeşitli eserlerinde hadisi hocadan işiterek öğrenmeye delalet eden lafızlarla Dârimî'den rivayetlerde bulunmuş¹¹ ve 'ilelü'l-hadîs, cerh-ta'dîl gibi hadis ilimleri konularında onun görüşlerinden yararlandığını açıkça belirtmiştir.¹² Nitekim "Abdullah b. Abdîrrahmân'a sordum.", "Abdullah b. Abdîrrahmân'ı gördüm." ya da "Bu hadisi, Abdullah b. Abdîrrahmân'a hatırlattım, o dedi ki..." gibi cümlelerle¹³ hocasından bir aracı olmadan doğrudan hadis aldığına işaret etmiştir. Şühesiz bu cümleler, onun hocası ile yüz yüze görüştüğünün (likâ) açık delilleridir. Diğer taraftan Tirmizî, bazen hadislerin sıhhatini zedeleyen kusurlarla ilgili görüş beyan eden hocalarından Dârimî'nin düşüncelerine itibar ettiğini de izhar etmiştir.¹⁴ Bu durumda hoca ile talebenin nerede ve ne zaman bir araya geldikleri sorusu akla gelmektedir. Bu iki musannif arasındaki hocalık-talebelik münasebeti kanaatimizce Horasan bölgesinde yaşanmıştır. Çünkü Tirmizî, hadis öğrenmek için Mısır ve Şam hariç Horasan, Irak ve Hicaz gibi dönemin ilim merkezlerine seyahat etmiştir.¹⁵ Ayrıca Dârimî, hicrî 3. yüzyılda Horasan bölgesinin en önde gelen âlimlerinden ve hadis hafızlarından sayılmaktadır. Üstelik onun hadis ilminin Semerkand'da yayılmasında ve bu bölgede sünnetin yaşanmasında büyük gayretleri de olmuştur.¹⁶ Bundan başka Tirmizî, *Kütüb-i Sitte*'ye dâhil olan eseri *Sünen*'ini Semerkand'da yazdıktan¹⁷ sonra, Hicaz, Irak ve Horasan âlimlerinin tenkidlerine sunmuştur.¹⁸ Hoca-talebe ilişkisi bağlamında Tirmizî'nin Dârimî'ye talebe olması muhtemelen hicrî 250 yılı civarındadır. Bu tarihlendirmeyi şöyle izah etmek mümkündür:

Ekrem Ziya el-Ömeri, Tirmizî'nin hadis öğrenimine 220/835 yılında başladığını söylemiştir.¹⁹ Nüreddin Itr (ö. 1442/2020) ise onun 235/849 yılı civarında ilim tahsiline ve bu uğurda yolculuklara başladığını tespit etmiştir.²⁰ Mizzî'ye (ö. 742/1341) göre o, 240/855²¹ yılında hadis öğrenmek için başta Horasan bölgesinin Buhara ve diğer şehirleri, Rey, Merv, Bağdad, Basra ve Hicaz gibi döneminin ilim

¹¹ Tirmizî, "Salât", 63 (240), 90 (277), 93 (282); Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *eş-Şemâ'ilü'n-Nebeviyye*, thk. Seyyid b. Abbâs el-Celîmî (Mekke: el-Mektebetu't-Ticâriyye, 1413/1993), 41, 62, 96; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-İlelü'l-Kebîr*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî vd. (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989), 183.

¹² Tirmizî, "İlel", 5/738; "Tahâret", 13; "Ahkâm", 9.

¹³ Tirmizî, *el-İlelü'l-Kebîr*, 110, 172, 183, 358.

¹⁴ Tirmizî, "Eşribe", 14.

¹⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 26/250; Zehebî, *Siyeru A'âlemi'n-Nübelâ*, 13/271.

¹⁶ Zehebî, *Siyeru A'âlemi'n-Nübelâ*, 9/558-559.

¹⁷ Ekrem Ziya el-Ömeri, *Türâsü't-Tirmiziyyi'l-İlmî* (Medine: Mektebetu'd-Dâr, 1412), 14.

¹⁸ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, 6/617.

¹⁹ Onun bu konudaki delili, Tirmizî'nin en eski hocası Ebû Ca'fer Muhammed b. Ca'fer es-Simnânî el-Kuvmeî'nin 220/835 senesi öncesinde vefat etmesidir. Ekrem Ziya el-Ömeri, *Türâsü't-Tirmiziyyi'l-İlmî*, 7; ilgili ravi için bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1406/1986), 472; ayrıca Tirmizî, *Sünen* adlı eserinde ondan vasıta olmaksızın doğrudan bir hadis nakletmiştir. Tirmizî, "Libâs", 35 (1776).

²⁰ Onun bu konudaki delili, Ali b. Medîni (ö. 234/848-49) ve Muhammed b. Abdillâh b. Nümeyr (ö. 234/849) gibi hocalarından bir aracı ile nakilde bulunmasıdır. Buna ilaveten en eski hocaları Muhammed b. Amr es-Sevvâk el-Belhî (ö. 236/850), Mahmûd b. Gaylân (ö. 239/853) ve Kuteybe b. Saîd'dir (ö. 240/855). bk. Nüreddin Itr, *el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-Muvâzenetu Beyne Câmi'ihî ve Beyne's-Sahîhayn* (Kahire: Matbaatu'l-Cennetü't-Te'lîf ve'l-Tercüme ve'n-Neşr, 1390/1970), 11-12.

²¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 1/401 (Dip. 2).

merkezlerine yolculuklar yapmıştır.²² Bu yolculuklarında âlimlerle karşılaşmış ve hadisler yazmıştır. Oldukça uzun süren bu rihle, 250/864 yıllarında son bulmuş ve tekrar Horasan bölgesine dönmüştür. Bu bölgenin önemli şehirlerinden Nîsâbur'da hicrî 250-255 yılları arasında yaklaşık beş yıl boyunca başta Buhârî olmak üzere bölgenin ilim adamlarıyla münazaralarda bulunmuştur. O, -bu münazaralar sayesinde cerh-ta'dîl, ricâl ve 'ilelü'l-hadîs ilimleri konularında elde ettiği birikimlerini yansıttığı ve *Kütüb-i Sitt'e*'ye dâhil olan eseri- *Sünen* ile 'ilelü'l-hadîs alanındaki meşhur eserlerini kaleme almıştır.²³ Dolayısıyla bu iki musannif arasındaki hocalık-talebelik ilişkisinin anılan yıllarda yaşanmış olması güçlü durmaktadır.

Bütün bu bilgiler ışığında hoca ile talebenin muasır oldukları, bir araya gelip görüştikleri ve aralarındaki hoca-talebe irtibatının sabit olduğu söylenebilir. Şimdi bu tespitin detaylarını makro düzeyde ele almaya çalışalım.

1.2. Tirmizî'nin Hocasından Rivayet Ettiği Hadisler

Hoca ve talebe irtibatı, hadislerin öğrenim ve öğretiminin en önemli konusudur. Yukarıda da ifade edildiği üzere Tirmizî ile hocası arasında doğrudan hoca talebe ilişkisi söz konusudur. Bu münasebeti teyit edebilmek için öncelikle Tirmizî'nin eserlerinde hocasına nispet ederek naklettiği hadislerin sened ve metin açısından birbirlerine uygunluğu mukayese edilmelidir. Tam bir uyumun tespit edilmesi halinde biyografik literatürden elde edilen bulguların doğruluğu ortaya çıkmış olacaktır. Bu bağlamda her iki âlimin eserlerinde tespit edilen rivayetlerin isnad ve metin yönünden farklılık-aynılık tablosu şöyledir:

Tablo: 1 Rivayetlerin İsnad ve Metin Yönünden Mukayesesi

Sıra No	Tirmizî Rivayeti (Sünen) ²⁴	Dârimî Rivayeti (Sünen) ²⁵	İsnad Yönünden	Metin Yönünden
1	Tirmizî, "Salât", 63 (240)	Dârimî, "Salât", 32 (1240)	Farklı	Aynı
2	Tirmizî, "Salât", 90 (277)	-	-	-
3	Tirmizî, "Salât", 90 (278)	-	-	-
4	Tirmizî, "Salât", 93 (282)	-	-	-
5	Tirmizî, "Salât", 152 (365)	Dârimî, "Salât", 176 (1509)	Aynı	Aynı
6	Tirmizî, "Cum'a", 3 (495)	-	-	-
7	Tirmizî, "Cum'a", 47 (569)	-	-	-
8	Tirmizî, "Zekât", 27 (660)	Dârimî, "Zekât", 13 (1644)	Aynı	Aynı
9	Tirmizî, "Zekât", 37 (678)	Dârimî, "Zekât", 12 (1643)	Aynı	Aynı

²² Ebû Bekr Muhammed b. Abdilganî İbn Nukta el-Hanbelî, *et-Takyîd li-Ma'rifeti Ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd*, thk. Ebû İdrîs Şerîf b. Sâlih et-Teşâdî (Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 1435/2014), 1/245-246; Ekrem Ziya el-Ömeri, *Türâsü't-Tirmiziyyi'l-İlmî*, 9; et-Tâhir el-Ezher Huzeyrî, *el-Medhal ilâ Cami'i'l-İmâmi't-Tirmizî* (Kuveyt: Mektebu's-Şuûni'l-Fenniye, 1428/2007), 24.

²³ İtr, *el-İmânu't-Tirmizî*, 12; Ekrem Ziya el-Ömeri, *Türâsü't-Tirmiziyyi'l-İlmî*, 8.

²⁴ *Sünen*'in Muhammed Fuâd Abdalbâkî neşri (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992) esas alınmıştır.

²⁵ *Sünen*'in Bedrettin Çetiner neşri (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992) esas alınmıştır.

10	Tirmizî, "Savm", 13 (701)	Dârimî, "Savm", 11 (1706)	Farklı	Farklı
11	Tirmizî, "Hac", 6 (815)	-	-	-
12	Tirmizî, "Ahkâm", 1 (1324)	-	-	-
13	Tirmizî, "Fezâilu'l-Cihâd", 25 (1663)	-	-	-
14	Tirmizî, "Et'ime", 9 (1800)	Dârimî, "Et'ime", 9 (2036-2037)	Farklı	Aynı
15	Tirmizî, "Et'ime", 35 (1840)	Dârimî, "Et'ime", 18 (2055)	Aynı	Aynı
16	Tirmizî, "Ferâiz", 8 (2098)	Dârimî, "Ferâiz", 28 (2991)	Aynı	Aynı
17	Tirmizî, "Fiten", 33 (2204)	-	-	-
18	Tirmizî, "Fiten", 58 (2238)	-	-	-
19	Tirmizî, "Zühd", 29 (2340)	-	-	-
20	Tirmizî, "Zühd", 38 (2363)	-	-	-
21	Tirmizî, "Zühd", 38 (2364)	-	-	-
22	Tirmizî, "Sıfâtu'l-Kiyâmet", 1 (2417)	Dârimî, "Mukaddime", 45 (543)	Aynı	Aynı
23	Tirmizî, "Sıfâtu'l-Kiyâmet", 25 (2459)	-	-	-
24	Tirmizî, "Sıfâtu'l-Kiyâmet", 34 (2472)	-	-	-
25	Tirmizî, "Sıfâtu'l-Kiyâmet", 59 (2516)	-	-	-
26	Tirmizî, "Sıfâtu'l-Cennet", 4 (2531)	-	-	-
27	Tirmizî, "Sıfâtu'l-Cennet", 11 (2543)	-	-	-
28	Tirmizî, "Sıfâtu'l-Cennet", 21 (2559)	Dârimî, "Rikâk", 117 (2846)	Farklı	Aynı
29	Tirmizî, "Sıfatu Cehennem", 1 (2573)	-	-	-
30	Tirmizî, "Sıfatu Cehennem", 5 (2586)	-	-	-
31	Tirmizî, "Îmân", 13 (2630)	-	-	-

32	Tirmizî, “İlim”, 5 (2653)	Dârimî, “Mukaddime”, 29 (294)	Aynı	Aynı
33	Tirmizî, “İlim”, 16 (2677)	-	-	-
34	Tirmizî, “İsti’zân ve’l-Âdâb”, 2 (2689)	Dârimî, “İsti’zân”, 12 (2643)	Aynı	Aynı
35	Tirmizî, “Edeb”, 13 (2754)	-	-	-
36	Tirmizî, “Edeb”, 51 (2815)	-	-	-
37	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 2 (2987)	-	-	-
38	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 5 (3047)	-	-	-
39	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 5 (3049)	-	-	-
40	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 7 (3074)	-	-	-
41	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 11 (3115)	-	-	-
42	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 13 (3117)	-	-	-
43	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 17 (3136)	-	-	-
44	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 33 (3199)	-	-	-
45	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 39 (3240)	-	-	-
46	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 59 (3303)	-	-	-
47	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 61 (3309)	Dârimî, “Cihâd”, 1 (2395)	Aynı	Aynı
48	Tirmizî, “Deavât”, 19 (3400)	-	-	-
49	Tirmizî, “Deavât”, 30 (3419)	-	-	-
50	Tirmizî, “Deavât”, 78 (3501)	-	-	-
51	Tirmizî, “Deavât”, 110 (3563)	-	-	-

52	Tirmizî, “Deavât”, 113 (3567)	-	-	-
53	Tirmizî, “Deavât”, 115 (3573)	-	-	-
54	Tirmizî, “Deavât”, 118 (3579)	-	-	-
55	Tirmizî, “Menâkıb”, 18 (3699)	-	-	-
56	Tirmizî, “Menâkıb”, 18 (3703)	-	-	-
57	Tirmizî, “Menâkıb”, 30 (3779)	-	-	-
58	Tirmizî, “Menâkıb”, 30 (3781)	-	-	-
59	Tirmizî, “Menâkıb”, 37 (3808)	-	-	-
60	Tirmizî, “Menâkıb”, 38 (3812)	-	-	-
61	Tirmizî, “Menâkıb”, 46 (3837)	-	-	-
62	Tirmizî, “İlel”, 5/761	-	-	-
*	Tirmizî Rivayeti (eş-Şemâ'ilü'n-Nebeviyye) ²⁶	Dârimî Rivayeti	İsnad Yönünden	Metin Yönünden
1	Sayfa: 41; Hadis No: 15	Dârimî, “Mukaddime”, 10 (59)	Aynı	Aynı
2	Sayfa: 62; Hadis No: 48	-	-	-
3	Sayfa: 96; Hadis No: 104	-	-	-
4	Sayfa: 121; Hadis No: 136	-	-	-
5	Sayfa: 121; Hadis No: 137	-	-	-
6	Sayfa: 127-128; Hadis No: 147	-	-	-
7	Sayfa: 129-130; Hadis No: 151	-	-	-
8	Sayfa: 131; Hadis No: 152	Dârimî, “Et'ime”, 18 (2055)	Aynı	Aynı
9	Sayfa: 151-152; Hadis No: 184	-	-	-
10	Sayfa: 152; Hadis No: 185	-	-	-
11	Sayfa: 163; Hadis No: 197	-	-	-
12	Sayfa: 176-177; Hadis No: 215	-	-	-
13	Sayfa: 261-262; Hadis No: 322	-	-	-
14	Sayfa: 276; Hadis No: 336	-	-	-
15	Sayfa: 280; Hadis No: 340	-	-	-

²⁶ eş-Şemâ'ilü'n-Nebeviyye'nin Seyyid b. Abbâs el-Celîmî tahkikiyle yayımlanan (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1413/1993) baskısı dikkate alınmıştır.

16	Sayfa: 317; Hadis No: 376	-	-	-
17	Sayfa: 318; Hadis No: 377	-	-	-
18	Sayfa: 353; Hadis No: 415	-	-	-
19	Sayfa: 353; Hadis No: 415 (İsnadı yok)	Dârimî, “Rü’yâ”, 2 (2143)	Karşılaştırma yapılamadı	Aynı
*	Tirmizî Rivayeti (el-‘İlelü’l-Kebîr) ²⁷	Dârimî Rivayeti	İsnad Yönünden	Metin Yönünden
1	Sayfa: 183; Hadis No: 323	Dârimî, “Büyû”, 40 (2579)	Aynı	Aynı
2	Sayfa: 358; Hadis No: 666	-	-	-
3	Sayfa: 365; Hadis No: 678	-	-	-

Not: Tablo 1’de (-) sembolü Tirmizî rivayetinin hocasının eserinde bulunmadığını, isnad ve metin yönünden mukayese yapılamadığını ifade etmektedir.

Tablo 1’e göre Tirmizî’nin eserlerinde hocası Dârimî’den aktardığı hadislerin sayısı tekrar eden 6 rivayetle birlikte toplam 84’tür. Bunlardan 12’sinin hem isnadı hem de metinleri birebir aynıdır. 3’ünün isnadı farklı metinleri özdeş, birinin ise hem metni hem de isnadı farklıdır. Ancak bunların birisinde isnaddaki ravilerden sadece Dârimî’nin hocaları farklıdır.²⁸ Öte yandan Tirmizî tarafından tahrir edilen 67 rivayete, Dârimî’nin *Sünen*’inde rastlanılmamıştır. Bunlara ilaveten bir rivayetin Tirmizî tarafından isnadı zikredilmediğinden dolayı sened açısından karşılaştırma yapılamamıştır. Ancak bu hadis metninin tıpkısı, Dârimî’nin *Sünen*’inde isnadıyla birlikte tahrir edilmiştir. Bunlara ilaveten yukarıdaki 83 rivayetin tamamı, Tirmizî tarafından tahdîs terimiyle حَدَّثَنَا/haddesenâ şeklinde rivayet edilmiştir. Bu lafız, hadisin genellikle semâ yoluyla rivayet edildiğini belirtmek üzere kullanıldığı malumdur. Dolayısıyla bu durum, Tirmizî ile Dârimî’nin muasır olduklarını ve birbiriyle yüz yüze görüştiklerini doğrular niteliktedir. Nitekim 12 rivayetin isnad ve metinlerinin aynı olması da bu fikri doğrulamaktadır. Bununla birlikte 4 rivayetteki farklılık ile Tirmizî’nin naklettiği 67 rivayetin hocasının eserinde bulunmayışı sorunu ise aşağıda izah edilecektir.

Başkaca Tirmizî’nin “*Bu hadisi, Abdullah b. Abdurrahman’ın kitaplarında, Abdullah b. Ebî Ziyâd’dan (ö. 255/868) rivayet ettiğini gördüm.*”²⁹ ifadesi, bu mukayesede dikkati celbeden bir husustur. Zira onun işaret ettiği ve Rasûlullah’ın (s.a.v.) üç kere hac yaptığını ifade eden hadis, Dârimî’nin ulaşabildiğimiz *Sünen* nüshalarında³⁰ yer almamaktadır. Ancak Tirmizî’nin bu sözü, hocasının yazdığı hadislerle vakıf

²⁷ el-‘İlelü’l-Kebîr’in Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî ve diğerlerinin tahkikiyle yayımlanan (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1409/1989) baskısı dikkate alınmıştır.

²⁸ Tirmizî’nin *Sünen*’inde Dârimî’nin hocasının adı, Amr b. Âsım (ö. 213/828) olarak nakledilmiştir. Tirmizî, “Sıfâtü’l-Cennet”, 21 (2559); Dârimî ise *Sünen*’inde hocasının adını, Süleyman b. Harb (ö. 224/839) olarak zikretmiştir. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *Sünen*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Rikâk”, 117 (2846).

²⁹ Tirmizî, “Hac”, 6 (815).

³⁰ Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1403/1983; Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-Arabî, 1407/1987; Karaçi: Kadîmî Kütübhâne, ts.; Suudi Arabistan: Dâru’l-Muğnî, 1412/2000 ve Kahire: Dâru’t-Te’sîl, 1436/2015.

olduğunun bir göstergesi olarak görülebilir. Bununla birlikte yukarıdaki tabloya göre Tirmizî'nin hocasından rivayet ettiği hadislerin on iki tanesinin hem senedlerinde hem de metinlerinde herhangi bir deforme olmamıştır. Dolayısıyla bu uygunluk, Tirmizî ile hocası Dârimî arasındaki hoca-talebe ilişkisinin doğrudan olduğunu teyit etmektedir.

Yine tablodaki verilerin ışığında Tirmizî'nin hocasından rivayet ettiği hadislerin senedlerinin 4'ünde uyumsuzluk bulunduğu ileri sürülebilir. Ancak bu konuda hatalı bir kanaat belirtmemek adına isnadlar arasındaki farklılığın gerçekte mi yoksa zâhirde mi olduğunu tespit edilmesi elzemdir:

Bunlardan birincisine göre Tirmizî, ilgili rivayeti hocasından “Ubeydullah b. Abdilmecid el-Hanefî (ö. 209/824)> İbn Ebî Zî'b (ö. 159/776)> Sa'îd b. Sim'ân (ö.?) > Ebû Hureyre (ö. 58/678)> Hz. Peygamber” tarikiyle³¹ nakletmiştir. Oysa hocası Dârimî, mezkûr rivayeti “Ubeydullah b. Abdilmecid el-Hanefî> İbn Ebî Zî'b> Muhammed b. Amr b. Atâ (ö. 120/738)> Muhammed b. Abdirrahman b. Sevbân (ö.?) > Ebû Hureyre> Hz. Peygamber” isnadıyla³² rivayet etmiştir. Dârimî'nin naklettiği bu rivayet zincirinde, ilk bakışta sanki bir ızdırab varmış gibidir. Oysa bu hadis, İbn Ebî Zî'b tarafından iki ayrı vecihle rivayet edilmiştir. Zira onun talebelerinden Ubeydullah b. Abdilmecid el-Hanefî³³ ve Muhammed b. Abdullah ez- Zübeyr (ö. 203/818)³⁴ söz konusu rivayeti, talebelerine bu iki tarikle edâ etmişlerdir. Onun diğer öğrencileri ise bu rivayeti ya “İbn Ebî Zî'b> Sa'îd b. Sim'ân> Ebû Hureyre”³⁵ ya da “İbn Ebî Zî'b> Muhammed b. Amr b. Atâ> Muhammed b. Abdirrahman b. Sevbân> Ebû Hureyre”³⁶ zinciriyle nakletmişlerdir. Bu durumda Dârimî'nin söz konusu hadisi, hocası Ubeydullah b. Abdilmecid el-Hanefî'den bu iki vecihle nakletmiş olması muhtemeldir.³⁷

Tirmizî ise hocasının bu tariklerinden sadece birini tahrir etmiştir. Zira onun gayesi, Yahya b. el-Yemân (ö. 189/805) tarafından İbn Ebî Zî'b nakledilen ve tekbir alırken parmakları açık tutmayı ifade eden hadisin lafızlarında³⁸ Yahya b. el-Yemân'ın teferrüd ettiği ve bu lafızların mahfûz olmadığına dikkat çekmektir. Hâlbuki bu hadisi, İbn Ebî Zî'b'in birçok öğrencisi farklı lafızlarla³⁹ rivayet etmiştir. Tirmizî, “Fazlaca râvi> İbn Ebî Zî'b> Sa'îd b. Sim'ân” diyerek işaret ettiği tarikle nakledilen bu lafızları içeren hocasının rivayetini tahrir etmiş ve onun görüşlerini zikretmiştir. Dolayısıyla onun önce kusurlu senedleri, ardından da sağlam senedleri sıralamaya özen gösterdiğini⁴⁰

³¹ Tirmizî, “Salât”, 63 (240).

³² Dârimî, “Salât”, 32 (11240).

³³ Dârimî, “Salât”, 32 (1240); Tirmizî, “Salât”, 63 (240).

³⁴ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybanî, *Müsned*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), 2/375, 500.

³⁵ Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türki (Beyrut: Dâru Hicr, 1419/1999), 4/127; Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Salât”, 117 (753).

³⁶ İbn Hanbel, *Müsned*, 2/375.

³⁷ Farklı yorumlar için bk. Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî, *en-Nefhu's-Şezî fi Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, thk. Ebû Câbir el-Ensârî vd. (Riyad: Dâri's-Sumey'î, 1428/2007), 4/278.

³⁸ Hadisin lafızları şöyledir: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا كَبَّرَ لِلصَّلَاةِ نَشَرَ أَصَابِعَهُ»

³⁹ Hadisin lafızları şöyledir: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا قَامَ إِلَى الصَّلَاةِ رَفَعَ يَدَيْهِ مَدًّا»

⁴⁰ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdürrahîm Saîd (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1407/1987), 2/625.

dikkate aldığımızda, hocasının tahrir ettiği rivayeti tercih ettiğini söyleyebiliriz. Öte yandan Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Yahya b. el-Yemân'ın rivayetinin hatalı olduğunu söylemiştir.⁴¹

İsnadın farklı olduğu tariklerden ikincisine gelince,⁴² Tirmizî “İftar açmakta acele etmek.” başlığı altında, hocaları Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866) ve Ebû Mus’ab’dan (ö. 242/857) rivayet ettiği bir hadisin sıhhat durumunu açıkladıktan sonra, “Bu konuda Hz. Aişe, Ebû Hureyre, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik’den (r. anhum) de hadis rivayet edilmiştir.” diye şâhid rivayetlere atıfta bulunmuştur. Öte yandan bu sözün akabinde Ebû Hureyre’den nakledilen hadise örnek vermiş ve bu hadisin hocaları İshâk b. Mûsa (ö. 244/858) ve Dârimî’den gelen ravi zincirlerini de serdetmiştir. Tirmizî’nin hocası Dârimî’den naklettiği ravi zinciri şöyledir: “Ebû Âsım (ö. 212/828) ve Ebu’l-Muğîre (ö. 212/827)> Evzâf (ö. 157/774)> Kurre b. Abdîrrahman (ö. 147/764)> Zührî (ö. 124/742)> Ebû Seleme (ö. 94/712-713)> Ebû Hureyre> Hz. Peygamber.” Oysa bu rivayeti Dârimî, “Muhammed b. Yusuf (ö. 212/827)> Sevrî (ö. 161/778)> Ebû Hâzim (ö. 140/757)> Sehl b. Sa’d (ö. 91/712)> Hz. Peygamber” tarihiyle tahrir etmiştir. Her ne kadar bu iki sened birbirinden farklı görünse de doğrusu Dârimî söz konusu rivayeti iki farklı tarikle rivayet etmiştir. Çünkü Dârimî’nin gerek hocaları Ebû Âsım (ö. 212/828)⁴³ ve Ebu’l-Muğîre’den (ö. 212/827)⁴⁴ gerekse hocası Muhammed b. Yusuf’un (ö. 212/827) Süfyân es-Sevrî’den (ö. 161/778)⁴⁵ naklettiği hadisin ravi zincirleri ve metinleri diğer klasik hadis kaynaklarında aynen mevcuttur. Ayrıca söz konusu hocalardan yapılan nakillerdeki lafzen farklılıklar aynen rivayet edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Dârimî, söz konusu hadisi farklı hocalardan hem kudsî hem de nebevî hadis olarak farklı metinlerle rivayet etmiştir. Bu durum onun hocalarından öğrendiği hadisleri birebir aktarma gayretinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Üçüncü farklılık⁴⁶ ise “Tirmizî> Dârimî> Ca’fer b. Avn> Sa’îd b. Ebî Arûbe> Ma’mer> Zührî> Sâlim> Abdullah b. Ömer> Hz. Peygamber” şeklindeki isnad ile “Dârimî> Ebû Ali el-Hanefî> Malik> Zührî> Ebû Bekir b. Ubeydullah b. Abdillâh b. Ömer> Abdullah b. Ömer> Hz. Peygamber” ve “Dârimî> Amr b. Avn> İbn Uyeyne> Zührî> Ebû Bekir b. Ubeydullah b. Abdillâh b. Ömer> Abdullah b. Ömer> Hz. Peygamber” tarikleri arasında görülmektedir. Tirmizî’nin söz konusu eserinin muhakkiki Beşşâr Avvâd Ma’rûf, bu senedle ilgili şunları söylemiştir: Bu rivayet, Tirmizî’nin hadislerinden değildir. Zira ne itimad edilen nüshalarda ne de Mübârekpûrî’nin (ö. 1353/1935) Tirmizî’nin *Sünen*’ine yazdığı şerh olan *Tuhfetü’l-Ahvezî*’de yer almaktadır. Öte yandan Mizzî, bu hadisi *Tuhfetü’l-Eşrâf*’ında zikrettiğinde onu sadece Nesâî’ye (ö. 303/915) nispet etmiştir. Nitekim müstedrikler,⁴⁷ bu konudaki yanlışlığı

⁴¹ Ebû Hâtim Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *‘İlelü’l-Hadîs*, thk. Komisyon (Riyad: y.y., 1427/2006), 2/384.

⁴² Tirmizî, “Savm”, 13 (701); Dârimî, “Savm”, 11 (1706).

⁴³ İbn Hanbel, *Müsned*, 2/2379; Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü’rî, *es-Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Mustafa el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1424/2003), 1/223; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kebîr*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ’ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424/2003), 4/399.

⁴⁴ Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kebîr*, 4/399.

⁴⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, 5/331, 334, 336.

⁴⁶ Tirmizî, “Et’ime”, 9 (1800); Dârimî, “Et’ime”, 9 (2036-2037).

⁴⁷ Rivayetlerdeki yanlışlık veya eksiklikleri düzeltme işiyle uğraşan âlimler.

giderememişlerdir.”⁴⁸ Ancak bu görüşün lehinde ve aleyhinde fikir beyan edenler de olmuştur. Aleyhte fikir beyan edenler kanaatimizce pek yeterli kanıt sunamamışlardır.⁴⁹

Bunlara ilaveten Tirmizî, *el-İlelü'l-Kebîr*'inde söz konusu hadisle alakalı ihtilafları zikretmesine rağmen hocası Dârimî'ye atıfta bulunmamıştır.⁵⁰ Ayrıca Dârekutnî (ö. 385/995), bu hadisi *el-İlelü'l-Vâride fi'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye*'sinde zikrederek Zührî ve Ma'mer'den (ö. 153/770) yapılan nakillerinde ihtilaf olduğunu vurgulamış, ancak Dârimî'ye işaret etmemiştir.⁵¹ Dolayısıyla Tirmizî'nin hocası Dârimî'ye nisbet ederek yapmış olduğu bu rivayette bir hatanın olduğu söylenebilir.

Bu konudaki son hadise gelince⁵² bu rivayeti Dârimî, iki ayrı hocasından -Amr b. Asım (ö. 213/828) ve Süleyman b. Harb (ö. 224/839)- rivayet etmiş olabilir. Fakat söz konusu hadisi tahrir eden başka bir musannife rastlanılmamıştır. Bundan dolayı Tirmizî, bu rivayet hakkında “*Sadece bu vecih/tarikten bildiğimiz hasen-garîb-sahîh bir hadistir.*” demiştir.⁵³

Hoca-talebe ilişkisi bağlamında yapılan bu sened ve metin mukayesesinin sonucunda, Tirmizî ve Dârimî arasındaki hadis aktarım faaliyetinin en üst seviyede ve mükemmel bir şekilde işletildiği müşahede edilmektedir. İsnad ve metinlerdeki bu birebir ya da kısmen uygunlukla birlikte yukarıdaki tabloda geçen ve Dârimî'nin *Sünen*'inde tahrir edilmeyen 67 rivayet, diğer hadis kaynaklarının herhangi birinde de Dârimî'den rivayet edilmemiştir. Ancak bu rivayetler ya onun hocasından (toplam 32 rivayet) ya da hocasının hocasından (toplam 24 rivayet) yahut da senedin müntehasındaki bazı ravilerinden (toplam 6 rivayet) nakledilmiştir. Bazıları ise farklı ravilerden rivayet edilmiş (toplam 4 rivayet) bir kısmı da hiçbir kaynaktan (toplam 1 rivayet) yer almamıştır.⁵⁴

⁴⁸ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l- Garbi'l-İslâmî, 1418/1998), 3/313 (Dip. 1). Bu söz içinde geçen kaynaklar için bk. Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 6/258; Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tuhfetü'l-Eşraf bi-Ma'rifeti'l-Etrâf*, thk. Abdüssamed Şerefeddin (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 5/400; Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezî bi Şerhi Camiit-Tirmizî*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman vd. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/520-521.

⁴⁹ Yûsuf es-Sinnârî, “el-İntisâr Li-Câmi'i'l-İmâmi't-Tirmizî”, https://atharah.net/imam-tirmidhi-a-critical-study-of-dr-bashar-awad/#_ftnref118 (Erişim 02 Ağustos 2024).

⁵⁰ Tirmizî, *el-İlelü'l-Kebîr*, 298.

⁵¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-Vâride fi'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye*, thk. Mahfûzirrahman Zeynullah es-Silefî (Riyad: Dâru't-Taybe, 1405/1985), 2/46.

⁵² Tirmizî, “Sifâtu'l-Cennet”, 21 (2559); Dârimî, “Rikâk”, 117 (2846).

⁵³ Tirmizî, “Sifâtu'l-Cennet”, 21 (2559).

⁵⁴ Bu kaynaklar tablo hâline getirilirken Dârimî'nin hocasından başlayarak sened ve metinde uygunluk varsa ilgili musannif ve eseri doğrudan zikredilmiştir. Eğer Dârimî'nin hocasının hocasından sonra senede ve metinde uygunluk varsa, “Dârimî'nin Hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte” ifadesinden sonra ilgili müellif ve kitabına atıfta bulunulmuştur. Senedin müntehasındaki bazı ravilerin uygun olması hâlinde de ilgili musannif ve eserinden önce “Bazı ravileri farklı olmakla birlikte” ifadesine yer verilmiştir. Aynı şekilde farklı ravilerden rivayet edilen hadisler için “Ravi ve metin farklılıkları ile birlikte” ve hiçbir kaynaktan yer almayan rivayetler için “Tirmizî, bu rivayetinde teferrüd etmiştir.” ibareleri kullanılmıştır.

Tablo: 2 Dârimî'nin Sünen'inde Tahrir Edilmeyen 67 Rivayetin Diğer Hadis Kaynaklarındaki Yeri

Sıra No	Tirmizî Rivayeti (Sünen)	Dârimî'nin Hocası Dikkate Alınarak Yapılan Kaynak Taraması
1.	Tirmizî, "Salât", 90 (277)	Bezzâr'ın (ö. 292/905) <i>Müsned</i> 'i ⁵⁵
2.	Tirmizî, "Salât", 90 (278)	Bazı ravileri farklı olmakla birlikte Bezzâr'ın (ö. 292/905) <i>Müsned</i> 'i ⁵⁶
3.	Tirmizî, "Salât", 93 (282)	Abd b. Humeyd'in (ö. 249/863-64) <i>Müsned</i> 'i ⁵⁷
4.	Tirmizî, "Cum'a", 3 (495)	Buhârî'nin <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i> 'i ve Müslim'in (ö. 261/875) <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i> 'i; ⁵⁸ ancak Dârimî, farklı bir isnadla benzeri bir rivayeti muhtasar olarak nakletmiştir. bk. Dârimî, "Salât", 190 (1547).
5.	Tirmizî, "Cum'a", 47 (569)	Bazı ravileri farklı olmakla birlikte İbn Mâce'nin (ö. 273/887) <i>Sünen</i> 'i ⁵⁹
6.	Tirmizî, "Hac", 6 (815)	Tirmizî bu rivayetin akabinde, " <i>Dârimî'nin kitaplarında, Abdullah b. Ebî Ziyâd'dan rivayet ettiğini gördüm.</i> " demiştir. Nitekim İbn Ebî Ziyâd tarafından nakledilen bu hadis, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) <i>Delâ'ilü'n-Nübüvve</i> 'sinde geçmektedir. ⁶⁰
7.	Tirmizî, "Ahkâm", 1 (1324)	Bezzâr'ın <i>Müsned</i> 'i ⁶¹
8.	Tirmizî, "Fezâilu'l-Cihâd", 25 (1663)	Bazı ravileri farklı olmakla birlikte İbn Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i ⁶²
9.	Tirmizî, "Fiten", 33 (2204)	Bazı ravileri farklı olmakla birlikte İbn Mâce'nin <i>Sünen</i> 'i ⁶³
10.	Tirmizî, "Fiten", 58 (2238)	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte İbn Mâce'nin <i>Sünen</i> 'i ⁶⁴

⁵⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî, *el-Müsned/el-Bahrü'z-Zehhâr*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988-1427/2006), 3/316.

⁵⁶ Bezzâr, *Müsned*, 3/316.

⁵⁷ Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî), *el-Müntehab min Müsnedi 'Abd b. Humeyd*, thk. Subhî es-Sâmerrâî-Mahmud Muhammed Halil es-Sâidî (Kahire: Mektebetü's- Süne, 1408/1988), 1/52.

⁵⁸ Buhârî, "Cum'a", 2; Müslim, "Cum'a", 3.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "İkametü's-Salât", 71 (1055).

⁶⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-Nübüvve*, thk. Abdülmü'tî Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988), 5/454.

⁶¹ Bezzâr, *Müsned*, 14/48.

⁶² İbn Hanbel, *Müsned*, 4/131.

⁶³ İbn Mâce, "Fiten", 10 (3961).

⁶⁴ İbn Mâce, "Fiten", 35 (4092).

11.	Tirmizî, “Zühd”, 29 (2340)	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte İbn Mâce'nin <i>Sünen</i> 'i ⁶⁵
12.	Tirmizî, “Zühd”, 38 (2363)	Buhârî'nin <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i> 'i ⁶⁶
13.	Tirmizî, “Zühd”, 38 (2364)	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte İbn Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i ⁶⁷
14.	Tirmizî, “Sıfâtu'l-Kıyâmet”, 25 (2459)	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Bezzâr'ın <i>Müsned</i> 'i ⁶⁸
15.	Tirmizî, “Sıfâtu'l-Kıyâmet”, 34 (2472)	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Bezzâr'ın <i>Müsned</i> 'i ⁶⁹
16.	Tirmizî, “Sıfâtu'l-Kıyâmet”, 59 (2516)	Beyhakî'nin <i>Kitâbü'l-Kaza ve'l-Kader</i> 'i ⁷⁰
17.	Tirmizî, “Sıfâtu'l-Cennet”, 4 (2531)	İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) <i>el-Musannef</i> 'i ⁷¹
18.	Tirmizî, “Sıfâtu'l-Cennet”, 11 (2543)	Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038), <i>Ma'rifetü's-Sahâbe</i> 'si ⁷²
19.	Tirmizî, “Sıfatu Cehennem”, 1 (2573)	Müslim'in (ö. 261/875) <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i> 'i ⁷³
20.	Tirmizî, “Sıfatu Cehennem”, 5 (2586)	Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî'nin (ö. 333/945) <i>Kitâbü'l-Mücâlese ve Cevâhirü'l-İlm</i> 'i ⁷⁴
21.	Tirmizî, “İmân”, 13 (2630)	Taberânî'nin (ö. 360/971) <i>el-Mu'cemu'l-Kebîr</i> 'i ⁷⁵

⁶⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 1 (4100).

⁶⁶ Buhârî, “Rikâk”, 16.

⁶⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, 5/332.

⁶⁸ Bezzâr, *Müsned*, 8/417.

⁶⁹ Bezzâr, *Müsned*, 8/176.

⁷⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Kitâbü'l-Kaza ve'l-Kader*, thk. Muhammed b. Abdillâh Âl Âmir (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1421/2000), 226.

⁷¹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/43.

⁷² Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî (Riyâd: Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, 1419/1998), 1/435.

⁷³ Müslim, “Kitâbu'l-Cennet”, 29.

⁷⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî, *Kitâbü'l-Mücâlese ve Cevâhirü'l-İlm*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasen Al-u Selmân (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419), 3/204.

⁷⁵ Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdulmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 17/16.

22.	Tirmizî, “İlim”, 16 (2677)	Bazı ravileri farklı olmakla birlikte Bezzâr’ın <i>Müsned</i> ’i ⁷⁶ ve İbn Mâce’nin <i>Sünen</i> ’i ⁷⁷
23.	Tirmizî, “Edeb”, 13 (2754)	İbn Hanbel’in <i>Müsned</i> ’i ⁷⁸
24.	Tirmizî, “Edeb”, 51 (2815)	Bazı ravileri farklı olmakla birlikte Müslim’in <i>el-Câmi’u’s-Sahîh</i> ’i ⁷⁹
25.	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 2 (2987)	Ravi ve metin farklılıkları ile İbn Mâce’nin <i>Sünen</i> ’i ⁸⁰
26.	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 5 (3047)	İbn Hanbel’in <i>Müsned</i> ’i ⁸¹
27.	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 5 (3049)	Dârimî’nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Beyhakî’nin <i>es-Sünenü’l-Kebîr</i> ’i ⁸²
28.	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 7 (3074)	İbn Huzeyme’nin (ö. 311/924) <i>Kitâbü’t-Tevhîd ve İsbâtu Sıfâtı’r-Rabb</i> ’i ⁸³
29.	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 11 (3115)	Dârimî’nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Muhammed b. Nasr el-Mervezî’nin (ö. 294/906) <i>Ta’zîmü Kadri’s-Salât</i> ’i ⁸⁴
30.	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 13 (3117)	Nesâî’nin <i>es-Sünenü’l-Kübrâ</i> ’sı ⁸⁵
31.	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 17 (3136)	Bezzâr’ın <i>Müsned</i> ’i ⁸⁶
32.	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 33 (3199)	Dârimî’nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte İbn Hanbel’in <i>Müsned</i> ’i ⁸⁷
33.	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 39 (3240)	İbn Huzeyme’nin (ö. 311/924) <i>Kitâbü’t-Tevhîd ve İsbâtu Sıfâtı’r-Rabb</i> ’i ⁸⁸

⁷⁶ Bezzâr, *Müsned*, 8/314.

⁷⁷ İbn Mâce, “Mukaddime”, 15 (209-210).

⁷⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, 3/250.

⁷⁹ Müslim, “Libâs”, 77.

⁸⁰ İbn Mâce, “Zekât”, 19 (1822).

⁸¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 1/391.

⁸² Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kebîr*, 8/495.

⁸³ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü’rî, *Kitâbü’t-Tevhîd ve İsbâtu Sıfâtı’r-Rabb*, thk. Abdulazîz b. İbrâhîm eş-Şehvân, (Riyâd: Dâru’r-Rüşd, 1414/1994), 1/168.

⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahyâ el-Mervezî, *Ta’zîmü Kadri’s-Salât*, nşr. Abdurrahman Abdülcebbar el-Füreyvâî (Medine: Mektebetu’d-Dâr, 1406/1986), 1/145.

⁸⁵ Nesâî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, 8/218.

⁸⁶ Bezzâr, *Müsned*, 17/131.

⁸⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, 1/267.

⁸⁸ İbn Huzeyme, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 1/117.

34.	Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 59 (3303)	Tirmizî, Dârimî'nin bu hadisi mürsel olarak rivayet ettiğini söylemiştir. İbn Ebî Şeybe, bu rivayeti ihtisar ederek <i>Musannef</i> inde farklı bir senedle mürsel olarak tahric etmiştir. ⁸⁹
35.	Tirmizî, “Deavât”, 19 (3400)	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte İbn Huzeyme'nin <i>Kitâbü't-Tevhîd ve İsbâtu Sıfâtı'r-Rabb'î</i> ⁹⁰
36.	Tirmizî, “Deavât”, 30 (3419)	Bazı ravileri farklı olmakla birlikte Bezzâr'ın <i>Müsned'i</i> ⁹¹
37.	Tirmizî, “Deavât”, 78 (3501)	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Ebû Dâvud'un <i>Sünen'i</i> ⁹²
38.	Tirmizî, “Deavât”, 110 (3563)	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte İbn Hanbel'in <i>Müsned'i</i> ⁹³
39.	Tirmizî, “Deavât”, 113 (3567)	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Nesâî'nin <i>Sünen'i</i> ⁹⁴
40.	Tirmizî, “Deavât”, 115 (3573)	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Taberânî'nin (ö. 360/971) <i>Müsnedü's-Şâmiyyîn'i</i> ⁹⁵
41.	Tirmizî, “Deavât”, 118 (3579)	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte İbn Şahin'in (ö. 385/996) <i>et-Terğîb fî Fezâ'ili'l-A'mâl ve Sevâbi Zâlik'i</i> ⁹⁶
42.	Tirmizî, “Menâkıb”, 18 (3699)	Dârekutnî'nin <i>Sünen'i</i> ⁹⁷
43.	Tirmizî, “Menâkıb”, 18 (3703)	Nesâî'nin <i>Sünen'i</i> ⁹⁸

⁸⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/487; bu rivayet muhtemelen Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810) tarafından bazen mevsûl bazen de mürsel olarak rivayet edilmiştir. bk. Hasan b. Muhammed b. Haydar el-Vâilî, *Nüzhâtü'l-Elbâb Fî Kavli't-Tirmizî “ve fî'l-Bâb”* (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1426), 4/2325-2326.

⁹⁰ İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/171.

⁹¹ Bezzâr, *Müsned*, 11/396.

⁹² Ebû Dâvud, “Edeb”, 100-101 (5078).

⁹³ İbn Hanbel, *Müsned*, 1/153.

⁹⁴ Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünen*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “İsti'âze”, 6 (5444).

⁹⁵ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1405/1984), 1/118.

⁹⁶ Ebû Hafs İbn Şahin Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî, *et-Terğîb fî Fezâ'ili'l-A'mâl ve Sevâbi Zâlik*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004), 159.

⁹⁷ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1424/2004), 5/354-355.

⁹⁸ Nesâî, “Ehbâs”, 3 (3606).

44.	Tirmizî, “Menâkıb”, 30 (3779)	İbn Ebî Âsım’ın (ö. 287/900) <i>el-Âhâd ve’l-Mesânî</i> ’si ⁹⁹
45.	Tirmizî, “Menâkıb”, 30 (3781)	İbn Ebî Şeybe, bu rivayeti ihtisar ederek <i>Musannef</i> ’inde farklı bir senedle tahric etmiştir. ¹⁰⁰
46.	Tirmizî, “Menâkıb”, 37 (3808)	Dârimî’nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte İbn Hanbel’in <i>Müsned</i> ’i ¹⁰¹
47.	Tirmizî, “Menâkıb”, 38 (3812)	Dârimî’nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Ebû Dâvûd et-Tayâlisî’nin (ö. 204/819) <i>Müsned</i> ’i ¹⁰²
48.	Tirmizî, “Menâkıb”, 46 (3837)	Dârimî’nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Ebû Ya’lâ el-Mevsilî’nin (ö. 307/919), <i>Müsnedü Ebî Ya’lâ el-Mevsilî</i> ’si ¹⁰³
49.	Tirmizî, “İlel”, 5/761	Dârimî’nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Taberânî’nin (ö. 360/971) <i>Müsnedü’ş-Şâmiyyîn</i> ’i ¹⁰⁴
*	Tirmizî Rivayeti (eş-Şemâ’ilü’n-Nebeviyye)	Dârimî’nin Hocası Dikkate Alınarak Yapılan Kaynak Taraması
1.	Sayfa: 62; Hadis No: 48	Tirmizî bu rivayetinde teferrüd etmiştir.
2.	Sayfa: 96; Hadis No: 104	Nesâî’nin <i>Sünen</i> ’i ¹⁰⁵
3.	Sayfa: 121; Hadis No: 136	Ebû Dâvûd et-Tayâlisî’nin <i>Müsned</i> ’i ¹⁰⁶
4.	Sayfa: 121; Hadis No: 137	Dârimî’nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Ebû Ya’lâ el-Mevsilî’nin <i>Müsnedü Ebî Ya’lâ el-Mevsilî</i> ’si ¹⁰⁷
5.	Sayfa: 127-128; Hadis No: 147	Dârimî’nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte İbn Hanbel’in <i>Müsned</i> ’i; ¹⁰⁸ ayrıca bu rivayeti Tirmizî <i>Sünen</i> ’inde de tahric etmiştir.

⁹⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve’l-Mesânî*, thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire (Riyad: Dâru’r-Râye, 1411/1991), 1/298.

¹⁰⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/378.

¹⁰¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 1/107-108.

¹⁰² Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/352.

¹⁰³ Ebû Ya’lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya’lâ el-Mevsilî*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Dimeşk: Dâru’l-Memûn li’t-Türâs, 1404/1984), 2/11.

¹⁰⁴ Taberânî, *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn*, 4/99.

¹⁰⁵ Nesâî, “Zînet”, 79 (5280).

¹⁰⁶ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 3/599.

¹⁰⁷ Ebû Ya’lâ el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya’lâ el-Mevsilî*, 12/201.

¹⁰⁸ Tirmizî, “Zühhd”, 38 (2364); İbn Hanbel, *Müsned*, 5/332.

6.	Sayfa: 129-130; Hadis No: 151	Buhârî'nin <i>el-Câmi'u's-Sahîh'i</i> ; ayrıca bu rivayeti Tirmizî <i>Sünen'</i> inde de tahrir etmiştir. ¹⁰⁹
7.	Sayfa: 151-152; Hadis No: 184	Ebû Dâvud'un (ö. 275/889) <i>Sünen'i</i> ¹¹⁰
8.	Sayfa: 152; Hadis No: 185	Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) <i>el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn'</i> ¹¹¹
9.	Sayfa: 163; Hadis No: 197	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Müslim'in <i>el-Câmi'u's-Sahîh'i</i> ve Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin <i>Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî'si</i> ¹¹²
10.	Sayfa: 176-177; Hadis No: 215	Taberânî'nin <i>el-Mu'cemu'l-Kebîr'i</i> ¹¹³
11.	Sayfa: 261-262; Hadis No: 322	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Ebû Dâvud'un (ö. 275/889) <i>Sünen'i</i> ¹¹⁴
12.	Sayfa: 276; Hadis No: 336	İbn Hanbel'in <i>Müsned'i</i> ; ¹¹⁵ ayrıca bu rivayeti Tirmizî <i>Sünen'</i> inde de tahrir etmiştir.
13.	Sayfa: 280; Hadis No: 340	Taberânî'nin <i>el-Mu'cemu'l-Kebîr'i</i> ¹¹⁶
14.	Sayfa: 317; Hadis No: 376	Dârimî'nin hocası hariç geriye kalan ravi zinciri aynı olmakla birlikte Bezzâr'ın <i>Müsned'i</i> ; ¹¹⁷ ayrıca bu rivayeti Tirmizî <i>Sünen'</i> inde de tahrir etmiştir.
15.	Sayfa: 318; Hadis No: 377	İbn Hanbel'in <i>Müsned'i</i> ¹¹⁸
16.	Sayfa: 353; Hadis No: 415	Buhârî'nin <i>el-Câmi'u's-Sahîh'i</i> . ¹¹⁹
*	Tirmizî Rivayeti (el-İlelü'l-Kebîr)	Dârimî'nin Hocası Dikkate Alınarak Yapılan Kaynak Taraması
1.	Sayfa: 358; Hadis No: 666	İbn Ebî Şeybe, bu rivayeti ihtisar ederek <i>Musannef</i> inde farklı bir senedle mürsel olarak tahrir etmiştir. Ayrıca bu rivayeti Tirmizî <i>Sünen'</i> inde de tahrir etmiştir. ¹²⁰

¹⁰⁹ Tirmizî, "Zühd", 38 (2363); Buhârî, "Rikâk", 16.

¹¹⁰ Ebû Dâvud, "Et'ime", 41 (3830).

¹¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 4/129; krş. İbn Hanbel, *Müsned*, 3/220.

¹¹² Müslim, "Eşribe", 89; Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, 6/421.

¹¹³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, 25/126; krş. İbn Hanbel, *Müsned*, 6/376.

¹¹⁴ Ebû Dâvud, "Tatavvu", 25 (1327).

¹¹⁵ Tirmizî, "Edeb", 13 (2754); İbn Hanbel, *Müsned*, 3/250.

¹¹⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, 22/285.

¹¹⁷ Tirmizî, "Sıfâtu'l-Kiyâmet", 34 (2472); Bezzâr, *Müsned*, 8/176.

¹¹⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, 3/270.

¹¹⁹ Buhârî, "Ta'bîr", 10.

¹²⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/487; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 59 (3303).

2.	Sayfa: 365; Hadis No: 678	Nesâî'nin <i>es-Sünenü'l-Kübrâ'sı</i> ¹²¹
----	---------------------------	--

Tirmizî'nin hocasından naklettiği ancak Dârimî'nin eserinde yer almayan rivayetlerin %83'ünün diğer musannef kitaplarda isnad ve metin bakımından benzer bir şekilde yer alması oldukça önemlidir. Bu durum Tirmizî'nin hocasından öğrendiği birçok rivayetinin elimizdeki eserlere intikal ettiğinin apaçık bir delilidir. Ancak bu rivayetlerin Dârimî'nin *Sünen* adlı eserinde yer almaması, onun kendine has üslûbu, tasnif metodu ve telifinde gözettiği prensiplerden veya söz konusu eserin metinleşme süreci esnasında yapılan hatalardan kaynaklanmış olabilir. Bu süreçte söz konusu rivayetler, Dârimî ya da talebesi İsa b. Ömer tarafından kitaptan çıkarılması da muhtemeldir. Öte yandan bilindiği üzere Dârimî'nin *Sünen*'i sonraki nesillere, sadece İsa b. Ömer'den gelen rivayetle ulaştırılmıştır. Belki de *Sünen*'in bazı hadisleri ihtiva etmemesi bu rivayetten kaynaklanmıştır.¹²² Aynı şekilde eserin uzun yıllar boyu istinsahları esnasında hatalar da yapılmış olabilir. Ayrıca bu rivayetleri Tirmizî, hocasının diğer eserlerinden ya da onun rivayet hakkına sahip olduğu hadis mecmualarından da rivayet etmiş olabilir. Zira yukarıda da ifade ettiğimiz üzere o, bazı hadisleri hocasının kitaplarında gördüğünü söylemektedir.¹²³ Diğer taraftan bu rivayetlerin bazıları, Tirmizî'nin eserine müstensihler tarafından ilâve edilmiş de olabilir.¹²⁴

Ayrıca hoca-talebe ilişkisi bağlamında Tirmizî ile Dârimî'nin eserleri özelinde yapılan genel mukayesede, birçok rivayet malzemesinin hem senedinde hem de metninde ya birebir ya çoğunlukla ya da kısmen uygunluklara da rastlanılmıştır.¹²⁵ Bu durum, onların hadis rivayeti konusunda son derece titiz davrandıklarının yanı sıra isnad sisteminin de hayalî olmadığını bir göstergesidir. Öte yandan Dârimî'nin eserlerinde, talebesi Tirmizî'den naklettiği herhangi bir rivayete de rastlanılmamıştır.

1.3. Tirmizî'nin Hocasına Hadislerin İletleri Hakkında Sorduğu Sualler

Soru sorma, talebenin derse aktif olarak katılımını sağlayan en eski öğretim tekniklerinden sayılmaktadır. Bu teknik, geleneksel hadis eğitim öğretiminde de vazgeçilmez yöntemlerinden birisidir. Zira hadis dersleri için kurulan meclislerde, sadece hadis okumakla yetinilmemiş, aynı zamanda rivayetinin senedi ya da metniyle ilgili illetler hakkında zihne gelen birtakım sualler de sorulmuştur. Öyle ki bazen hadis talebelerinin rivayet malzemesiyle ilgili soruları, hocalarını

¹²¹ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 9/364.

¹²² Nitekim Abdullah Aydın, Dârimî'nin *Sünen*'indeki hadis tekrarlarıyla ilgili tespit ettiği bazı hatalar hakkında şöyle demiştir: "Bu tekrarlar tamamen aynı senede sahip olan hadislerin metinleri arasında bazı farklılıkların bulunması izahı güç bir durumdur. Bunlar acaba istinsah hatalarından mı kaynaklanmışlardır. Yoksa Dârimî, hadisleri ezberinden mi kaydetmiş ve mânâ ile rivâyet sebebiyle bunlar ortaya çıkmıştır yahut hadisler kaynaklarında öyle geçtikleri için onlara uyararak mı o şekilde rivâyet etmiştir?" bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, çev. Abdullah Aydın (İstanbul: Madve Yayınları, 1994), 1/64.

¹²³ Tirmizî, "Hac", 6 (815).

¹²⁴ Müslim'in hocası Dârimî'den rivayet ettiği 68 hadisin bazılarına da *Sünen*'de rastlanılmamıştır. Bk. Müslim, "Hayz", 34 (315).

¹²⁵ Birebir uygunluk için bk. Dârimî, "Mukaddime", 46 (567)- Tirmizî, "İlim", 2 (2648); Dârimî, "Menâsik", 6 (1800) - Tirmizî, "Hac", 16 (830); çoğunlukla uygunluk için bk. Dârimî, "Mukaddime", 8 (48) - Tirmizî, "Menâkib", 1 (3616); kısmen uygunluk için bk. Dârimî, "Eşribe", 17 (2121) - Tirmizî, "Büyü", 59 (1294).

bıktırarak dereceye kadar ulaşıyordu.¹²⁶ Hocalara yöneltilen bu sualler, bazen müstakil eserlerde bir araya getirilmiş bazen de talebelerin eserlerinde dağınık ve karışık bir şekilde yer almıştır. Öte yandan bir hadisin sahih sayılması için illetli olmaması gerektiğinden dolayı muhaddisler, hadislerin sıhhatini zedeleyen kusurları öğrenmeye büyük önem göstermişlerdir. Hatta onlardan bazıları, bilmedikleri yirmi hadis yazmaktansa ellerindeki tek bir hadisin illetini öğrenmeyi tercih ediyorlardı.¹²⁷ Bu bağlamda Tirmizî, hocasına ravilerin kimliklerine, cerh-ta'dîl durumlarına, hadislerin metinlerine yönelik bir takım sorular yönelmiştir. Bu sualler, “سَأَلْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ / Abdullah b. Abdirrahman'a sordum”, “سَأَلْتُ أَبَا مُحَمَّدٍ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ / Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman'a sordum.”, “دَاكُرْتُ / قُلْتُ لِأَبِي مُحَمَّدٍ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ / Bu hadisi, Abdullah b. Abdirrahman'la müzakere ettim.” ve “دَاكُرْتُ-قُلْتُ-سَأَلْتُ” gibi fiil kalıplarıyla başlamaktadır.

Tirmizî'nin hocasına yönelttiği soruların toplam sayısı 8'dir. Dârimî, talebesinin bu suallerine bazen cevap verememiş, bazılarını ise açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin Tirmizî, “Su bulunmayan yerde iki taşla taharetlenmenin yeterli olduğuna.” dair bir rivayetten sonra, hocasına bu konuda Ebû İshâk es-Sebîî'den (ö. 127/745) yapılan rivayetlerin hangisinin daha sahih olduğunu sorunca, sualine herhangi bir cevap alamamıştır.¹²⁸ Bu kontekste Tirmizî'nin hocasına yönelttiği soruların sayısı, kullanılan kalıp ve kaynak bilgisinin istatistikî durumu şöyledir:

Tablo: 3 Tirmizî'nin Hocasına Yönelttiği Soru Kalıpları

Sıra No	Kullanılan Kalıp	Kaynak Bilgisi
1.	سَأَلْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, “Tahâret”, 13 (17); Tirmizî, <i>el-İlelü'l-Kebîr</i> , s. 27
2.	سَأَلْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, <i>el-İlelü'l-Kebîr</i> , s. 45
3.	سَأَلْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 52 (3275)
4.	سَأَلْتُ أَبَا مُحَمَّدٍ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, “İlim”, 9 (2662)
5.	سَأَلْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, <i>el-İlelü'l-Kebîr</i> , s. 110, 314
6.	سَأَلْتُ أَبَا مُحَمَّدٍ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, “Eşribe”, 14 (1886)
7.	دَاكُرْتُ بِهَذَا الْحَدِيثِ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, <i>el-İlelü'l-Kebîr</i> , s. 358; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 59 (3303)
8.	قُلْتُ لِأَبِي مُحَمَّدٍ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, “İlel”, 5/762

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere 1 no'lu soruda, Ebû İshâk es-Sebîî'den yapılan rivayetlerin hangisinin daha sahih olduğu konu edinilmiştir.¹²⁹ Tirmizî, bu hadisteki ıztırâbın giderilmesi için

¹²⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1416/1996), 1/325-327.

¹²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî*, 2/451-452.

¹²⁸ Tirmizî, “Tahâret”, 13; Tirmizî, *el-İlelü'l-Kebîr*, 27.

¹²⁹ “Bu konuda Ebû İshâk'tan yapılan rivayetlerin hangisi daha sahihtir?” sorusu, aslında hadisin tashihi ya da tahsini ile ilgili bir soru değildir. Bu sorunun gayesi, Ebû İshâk'tan yapılan rivayetlerin hangisinin müraccah olduğunu öğrenmektir.

hocalarına müracaat etmiş ancak gerek Dârimî gerekse Buhârî, bu rivayetler hakkında bir hüküm vermemişlerdir. Öte yandan bu hadis, Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde Zühreir b. Muâviye (ö. 173/789) > Ebû İshâk es-Sebîî > Abdurrahmân b. el-Esved (ö. 99/717) > el-Esved b. Yezîd (ö. 75/694) > Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) tarihiyle rivayet edilmiştir.¹³⁰ Buradan hareketle Tirmizî, hocasının mevsûl senedi tercih ettiği sonucuna varır. Oysa kendisi, bu konuda en doğru rivayetin İsrâîl b. Yûnus es-Sebîî (ö. 160/777) > Ebû İshâk es-Sebîî > Ebû Ubeyde (ö. 82/702) > Abdullah b. Mes'ûd tarihiyle nakledilen hadis olduğu kanaatine varmıştır. Çünkü ona göre İsrâîl b. Yûnus es-Sebîî, Ebû İshâk es-Sebîî'nin hadisini daha iyi bilmektedir. Zira Zühreir b. Muâviye'nin Ebû İshâk'tan rivayeti pek sağlam olmayıp ondan işitmesi ömrünün son zamanlarında olmuştur. Öte yandan tariklerin farklılığından dolayı Dârekutnî (ö. 385/995), bu hadis konusunda Buhârî'yi tenkit etmiş, lakin "Anlatımı en iyi olanı, yine de onun tahrir ettiği varyantla gelenidir." demiştir.¹³¹

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Dârimî, bu senedlerden birini diğerine tercih etme konusunda tevakkuf etmiştir. Tirmizî, hocası Buhârî'nin tercihini ise kabul etmemiştir. Bazı araştırmacılara göre Tirmizî, bu tercihte hatalı olsa bile¹³² hocalarından farklı düşünceleri, aralarındaki hocalık-talebelik ilişkisi açısından nitelikli bir seviyenin olduğunu göstermektedir. Bu görüş ayrılığı, muhaddislerin hadisleri değerlendirme yöntemlerinin birbirinden farklı olmasıyla izah edilebilir. Bununla birlikte Dârimî'nin öğrencisinin huzurunda söz konusu hadisle ilgili tevakkuf etmesi, onun talebesine tevazulu olmayı ve bilmediği konularda hüküm vermemeyi öğretmesi olarak da değerlendirilebilir.

Yukarıdaki 2 no'lu soru ise Vekî' b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812), A'meş (ö. 148/765) > İbrâhîm en-Nehâî (ö. 96/714) > Esved b. Yezîd en-Nehâî (ö. 75/694) > Hz. Âişe (ö. 58/678) tarihiyle, Hz. Peygamber'in horladığını sonra kalkarak abdest almaksızın namaz kıldığını nakletmesiyle ilgilidir. Oysa bu rivayet, A'meş > İbrâhîm en-Nehâî > Alkame b. Kays en-Nehâî (ö. 62/682) > Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) varyantıyla da rivayet edilmiştir. Her iki senedi nakleden Tirmizî, güvenilir bir ravinin rivayetine başka bir sika ravinin rivayetiyle muhalefet edildiğini fark etmiş olmalı ki bu problemi açıklığa kavuşturmak istemiştir. Hocalarına bu mevzuyla aktarınca, muhtemelen Dârimî, seneddeki ravi sayısının çokluğunu dikkate alarak iki rivayet arasında tercihte bulunmuştur. Diğer taraftan Buhârî'ye (ö. 256/870) göre Vekî' b. el-Cerrâh, bu rivayetinde teferrüd etmiştir.¹³³ Oysa bu rivayeti, İbrâhîm en-Nehâî > Alkame b. Kays en-Nehâî > Abdullah b. Mes'ûd senediyle nakleden başka güvenilir

---

Tirmizî'nin "Bu konuda en doğru rivayet." ibaresiyle kasteddiği anlam için bk. Anas Aljaad, "Sünen-i Tirmizî'de "Esah Mâ Fi'l-Bâb", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015), 171.

¹³⁰ Buhârî, "Vudû", 21.

¹³¹ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'*, nşr. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdîî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1985), 230; krş. Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî* (Mısır: Matba'atü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1323/1905), 1/243.

¹³² Ismaeel Khaleel Mohammed, "Al-Tirmidhi's questions to his Sheikh Al-Darmi - Collection and Study", *Journal of Tikrit University for Humanities* 27/7 (2020), 62-63.

¹³³ Ahmed 'Ulvân Nûrî, Buhârî'nin -teferrüd söz konusu olsa bile- her iki tarikin de tercih edilebileceği görüşünde olduğunu iddia etmiştir. bk. 'Ulvân Nûrî, Ahmed, "Ârâu'd-Dârimî Fî Kitâbeyi't-Tirmizî (el-İlelü's-Sagîr ve el-İlelü'l-Kebîr) Dirâse Nakdiyye Mukârene", *Mecelletu Âdâbi'l-Ferâhîdî* 34 (2018), 312.

raviler de vardır.¹³⁴ Bu bilgiler ışığında Dârimî tarafından sika bir ravinin daha güvenilir ravilere muhalif rivayette bulunması nedeniyle mahfûz hadisin tercih edildiği söylenebilir.¹³⁵

Tirmizî; 3 ve 4 no'lu sorularda, hocalarına iki zayıf ravinin (Rişdîn b. Küreyb (ö.?) ve Muhammed b. Küreyb (ö.?) hangisinin daha az zayıf olduğunu sormuştur. Her iki hocası da bu iki kardeşin birbirinden farksız olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak Dârimî, Rişdîn b. Küreyb'i tercih ettiğini, Buhârî ise Muhammed b. Küreyb'in daha sağlam olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine hocalarının görüşlerini mukayese eden Tirmizî, Dârimî'nin görüşünü doğruya daha yakın gördüğü için kabul etmiştir.¹³⁶ Çünkü ona göre de Rişdîn b. Küreyb, daha yaşlı, İbn Abbâs'a ulaşmış, onu görmüş ve tercih edilen bir ravidir.¹³⁷ Tirmizî'nin hocalarına sorduğu sorular üzerine çalışması olan Ismaeel Khaleel Mohammed, hadis âlimlerinin çoğunun Muhammed'i kardeşi Rişdîn'e tercih ettiklerini söylemiştir. Zira ona göre bu muhaddisler, başkalarının vâkıf olmadığı şeylerin farkına varabilirler.¹³⁸ Diğer taraftan bu konuyla ilgili yapılan farklı bir araştırmada, cerh-ta'dil âlimlerinin her iki kardeşin zayıf sayılması konusunda görüş birliğine vardıklarını, ancak birinin diğerine üstünlüğü, diğer bir ifadeyle hangisinin daha az zayıf olduğu konusunda ihtilaf ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Tercihin âlimlere göre farklılık arzemesi, ravilerin rivayetlerinin ve kendilerinden daha güvenilir ravilere muhalefet etmelerinin çokluğuna bağlıdır. Dolayısıyla âlimler, kimin hata ve yanılması diğerinden daha fazlaysa, hata ve yanılması daha az olanı tercih etmektedirler. Bu mukayesenin eşitliği hâlinde ise aralarında fark gözetmemişlerdir.¹³⁹

5. soru, Abdullah b. Ebî Evfâ'nın (ö. 86/705) Hz. Peygamber'den rivayet ettiği “*Bir adam, (Allah'ın rızasını umarak) ailesinin geçimini sağlarsa, harcadıkları onun için birer sadaka olur.*” anlamındaki hadisle ilgilidir. Tirmizî bu rivayeti, farklı bir eserinde farklı bir isnadla tahric etmiştir. Üstelik o, bu konuda rivayetleri olan sahabiler arasında Abdullah b. Ebî Evfâ'yı da saymamıştır.¹⁴⁰ Öyle anlaşılıyor ki bu hadisin Abdullah b. Ebî Evfâ'dan rivayetinde bir kusur görmüş ve zihnini meşgul eden bu illeti hocalarına sormuştur. Nitekim gerek Dârimî gerekse Buhârî söz konusu tariki, münker olarak nitelendirmişlerdir. Öte yandan bu hadisin isnad zincirinde yer alan Muhammed b. Kesîr (ö.?), “Münkeru'l-hadis” olmakla tenkid edilmiştir.¹⁴¹ Bu bilgilere göre zayıf bir ravinin teferrüd etmesi

¹³⁴ İbn Mâce, “Tahâret”, 62 (475); İbn Hanbel, *Müsned*, 1/426.

¹³⁵ Fatma Verdânî Abdurrâzî Abdullah, “Suâlâtü't-Tirmizî li'd-Dârimî fi Ulûmi'l-Hadîs/Cem'un ve Dirâsetun”, *Mecelle Kitâ'u Usûli'd-Dîn* 16 (2021), 1612-1622.

¹³⁶ Tirmizî, zaman zaman iki hocasından Dârimî'yi diğer hocası Buhârî'ye tercih etmiştir. Örneğin Tirmizî, hocası Buhârî'nin Ebû Hişâm er-Rifâ'i'yi (ö. 248/863) zayıf olarak nitelendirdiğini, ancak Dârimî'nin ondan rivayeti çoğalttığını ifade eder (Tirmizî, *el-İlelü'l-Kebîr*, 393); hâlbuki eserinin bazı yerlerinde bu raviden hadis rivayet eden Tirmizî, bu hadisleri “hasen-sahih” olarak vasıflandırmıştır. bk. Tirmizî, “Birr”, 61 (1998); 70 (2017); “Menâkıb”, 61 (3875); öte yandan Buhârî, mezkûr raviyi zayıf olarak nitelendirmesine rağmen kendisinden *el-Câmi'u's-Sahih*'inde hadis rivayet etmiştir. Bu çelişkiyi araştıran Ahmed 'Ulvân Nûrî, Buhârî'nin söz konusu ravinin naklettiği hadisi itimad ettiği babın asıl hadisi olarak değil de başka bir rivayeti desteklemek amacıyla mütâbaat ve şâhid kabilinden naklettiği sonucuna ulaşmıştır. 'Ulvân Nûrî, “Ârâu'd-Dârimî”, 316.

¹³⁷ Tirmizî, “Eşribe”, 14 (1886); “Tefsîru'l-Kur'ân”, 52 (3275); Tirmizî, *el-İlelü'l-Kebîr*, 393.

¹³⁸ Ismaeel Khaleel Mohammed, “Al-Tirmidhi's questions”, 64-65.

¹³⁹ Anas Aljaad, “el-Mesâilu'l-letî Hâlefe fihâ't-Tirmizî Fî Sünenihi Şeyhau'l-Buhârî”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015), 157-158.

¹⁴⁰ Tirmizî, “Birr”, 42 (1965).

¹⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr* (Haydarâbâd: Dairatü'l-Meârifi'l-Osmaniyye, ts.), 1/217.

hâlinde naklettiği hadis, başka sahabilerden sahih bir şekilde rivayet edilse bile, o raviyle gelen tariki reddedilir. Ayrıca Taberânî de Muhammed b. Kesîr'in İsmail b. Ebî Hâlid'den (ö. 146/764) rivayetinde teferrüd ettiğini söylemiştir.¹⁴²

6 no'lu soru, “Kim yalan olduğunu bildiği halde benden bir hadis rivayet ederse, iki yalancıdan biri kendisidir.” hadisiyle ilgilidir. Tirmizî, bu hadisin anlamında işkâl/kapalılık görmüş olmalı ki hocasına, “Bir hadisi senedinin yanlış olduğunu bildiği halde rivayet eden kişinin Peygamberin bu hadisine girmesinden korkulur mu? Yahut herkes tarafından mürsel olarak rivayet edilen bir hadisi müsned olarak rivayet etse veya senedini değiştirse, bu hadisin hükmüne girer mi?” diye sormuştur. Hocası ise hadisin anlamındaki işkâli, ihtiyatlı davranarak “Hayır, fakat bir kimse bir hadis rivayet ettiği zaman Hz. Peygamber'den o hadisin aslı bilinmediği halde onu yine rivayet ederse; bu hadisin hükmüne girmesinden korkarım.” diyerek izale etmiştir. Dârimî'nin bu yorumundan anlaşıldığına göre durumu açıklığa kavuşmadıkça uydurma bir hadisi rivayet etmek, yasaktır.

7 no'lu hadiste İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-88) Haşr Sûresi'nin 5. ayetinde geçen “لَيْنَةٍ/lîne” kelimesinin hurma anlamında olduğuna dair sözü konu edinilmiştir. Tirmizî'nin beyanına göre bazıları, bu hadisi Saîd b. Cübeyr'den (ö. 94/713) mürsel olarak rivayet etmişlerdir. Bu durumda senedin kopuk olup olmaması konusunda ihtilaf edildiği anlaşılmaktadır. Tirmizî, bu hadisi ilk önce hocası Buhârî'ye sormuş, ancak o, bu rivayeti garib bulduğunu ve onu duymadığını belirtmiştir. Aslına buradaki gariplik, hadisin zayıf olması manasında değil, semâ'nın olmadığı anlamındadır. Çünkü Tirmizî, “Muhammed b. İsmail, bu hadisi benden işitti.” demiştir.

Bununla birlikte Tirmizî, aynı hadisi hocası Dârimî ile müzakere etmiş ve onun mürsel rivayeti naklettiğini söylemiştir. Nitekim diğer bir eserinde de hocasının bu sözlerini aynı şekilde nakletmiştir.¹⁴³ Kendisi ise çoğunluğun görüşüne meylederek mezkûr isnadın muttasıl olduğu kanaatine sahiptir. Hocasının fikrine katılmayarak muttasıl isnadı tercihe şayan görmesi, aynı zamanda İslâm ilim geleneğinin bir olgunluğu olarak görülebilir.

8. soruda Tirmizî, hocasına Irak'ta rivayet ettiği hadislerin hangisinin sened bakımından garîb sayılacağını sormuştur. Dârimî ise cevabında, birçok tarikle rivayet edilen ancak isnadın bir açıdan tek kalması sebebiyle garîb olarak nitelendirilen bir rivayeti aktarmıştır. Bu rivayet, cenazeye katılıp namaz kılana bir kırât ecir verileceğini vaad eden hadis olup, farklı tariklerle Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edilmiştir.¹⁴⁴ Ancak Dârimî, onu Mervân b. Muhammed (ö. 210/825)> Muâviye b. Sellâm (ö. 170/786)> Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/747)> Mehrî'nin mevlası olan Ebû Saîd (ö.?)> Hamza b. Sefîne (ö.?)> Sâib b. Yezîd (ö.91/709)> Hz. Aişe> Hz. Peygamber tarikiyle tahrir etmiştir. Oysa bu hadis, Tirmizî'nin beyanına göre Hz. Aişe'den birçok tarikle rivayet edilmiştir. Ancak Sâib b. Yezîd (ö. 91/709)> Hz. Aişe kanalında rivayetin tek kalması sebebiyle bu isnad sened yönünden garîb kabul edilmiştir. Böylece Tirmizî, hocasının sözlerinden de ilham alarak garîb hadisin birçok tarikle rivayet edilen ancak isnadın bir açıdan tek kalması sebebiyle oluşan bir çeşidini tarif etmiştir.¹⁴⁵

¹⁴² Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, nşr. Târik b. İvazullah- Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995), 4/178-179.

¹⁴³ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 59 (3303).

¹⁴⁴ Buhârî, “Cenâiz”, 58; Müslim, “Cenâiz”, 52.

¹⁴⁵ Ulvân Nûrî, “Ârâu'd-Dârimî”, 310.

Dolayısıyla yukarıdaki zikri geçen sekiz soruya verilen cevaplar; garîb hadisin bir çeşidinin tarifine, mürsel-mevsûl rivayetlerden hangisinin tercih edileceğine, zayıf bir ravinin teferrüdü ve güvenilir ravilerin birbirlerine muhalefet etmeleri halinde nasıl bir tavır takınılacağına ve hadisin muhtevastaki işkâli ortadan kaldırmaya yönelik değerlendirmeleri içermektedir. Bu değerlendirmeler, hadis ilminin muhtelif konularına dair usûl kaideleri ve bilgileri içermesi açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Tirmizî, döneminin önde gelen âlimlerinden sayılan Dârimî'den birebir istifade ettiği, şahsen görüştüğü ve hatta bazen onunla münazarada bulunarak özellikle 'ilelü'l-hadis ve cerh-ta'dîl ilimlerindeki eğitimini kaliteli bir seviyeye yükselttiği ileri sürülebilir. Kanaatimizce talebenin bir sorusu karşısında bilmediğini itiraf etmek, utanılacak bir durum değildir. Aksine entelektüel bir dürüstlüğün göstergesidir.

Bunlara ilaveten teâruz eden hadislerde tercih noktasında hoca ile talebenin farklı görüşlere sahip olması ve bu konuda birbirlerini eleştirmemeleri, dikkate şayan bir husustur. Buradan yola çıkarak Tirmizî ile Dârimî arasındaki hocalık-talebelik ilişkisinin tahammül ahlakı üzerine kurulduğu söylenebilir.

1.4. Tirmizî'nin Hocasına Nisbet Ettiği Görüşler

Muhaddisler, hadis meclislerinde işlenen derslerde sadece rivayet faaliyetiyle yetinmemişler, aynı zamanda kendi hocalarından öğrendikleri bilgileri bu ders halkalarına taşımışlardır.¹⁴⁶ Derslerde bazen hoca, gerekli gördüğü yerlerde açıklamalar yapmış bazen de derse katılan öğrencilerin sorularını cevaplamıştır. Ders halkasında bulunanlar da bu cevapları kaydetmişlerdir. Bu meyanda Tirmizî, kendi suallerinin yanı sıra aynı mecliste bulunan diğer talebelerin sorularına verilen cevapları kaydetmiştir. Nitekim eserlerinin yaklaşık 11 yerinde hocası Dârimî'nin hadislerle ilgili izahatlarına atıfta bulunmuştur. Bu atıflar, "قَالَ عَبْدُ اللَّهِ / Abdullah dedi ki", "قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ / Abdullah b. Abdurrahman dedi ki" ve "حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ قَالَ / Abdullah b. Abdurrahman bize rivayet etti ve dedi ki" ibarelerinde olduğu gibi "قَالَ / kâle" fiili ile başlamıştır. Bu kullanıma dair istatistiki bilgiler ise şöyledir:

Tablo: 4 Tirmizî'nin Hocasına Nisbet Ettiği Görüşlerde Kullandığı Kalıplar

Sıra No	Kullanılan Kalıp	Kaynak Bilgisi
1.	قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, "Sıfatu Cehennem", 1 (2573)
2.	قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, "Sıfatu Cehennem", 5 (2586)
3.	قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5 (3047)
4.	قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, "Deavât", 113 (3567)
5.	قَالَ عَبْدُ اللَّهِ	Tirmizî, "Salât", 63 (240)
6.	قَالَ عَبْدُ اللَّهِ	Tirmizî, "Menâkıb", 38 (3812)
7.	قَالَ عَبْدُ اللَّهِ	Tirmizî, eş-Şemâ'ilü'n-Nebeviyye, Sayfa: 318; Hadis No: 377

¹⁴⁶ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5 (3047); Tirmizî, "Menâkıb", 38 (3812).

8.	قَالَ عَبْدُ اللَّهِ	Tirmizî, “Fezâilu’l-Kur’ân”, 19 (2916); Tirmizî, el-‘İlelü’l-Kebîr, s. 386
9.	قَالَ عَبْدُ اللَّهِ	Tirmizî, eş-Şemâ’ilü’n-Nebeviyye, Sayfa: 152; Hadis No: 185
10.	قَالَ عَبْدُ اللَّهِ	Tirmizî, eş-Şemâ’ilü’n-Nebeviyye, Sayfa: 131; Hadis No: 152
11.	قَالَ عَبْدُ اللَّهِ	Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 61 (3309)
12.	حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ قَالَ	Tirmizî, el-‘İlelü’l-Kebîr, s. 183; Hadis No: 323.

Tablo 4’te yer alan 1 ve 2 no’lu açıklamalarda, ilgili rivayetlerin merfû olarak nakledilmedikleri beyan edilmektedir. Dârimî, bunlardan ilkinde konu olan hadisi merfû olarak rivayet ettikten sonra Süfyân es-Sevrî’nin (ö. 161/778) onu mevkûf olarak rivayet ettiğini belirtmiştir. Dârekutnî, bu rivayetin mevkûf tarihinin daha sahih olduğunu söyleyerek tercihinin ref’ edilmeyen rivayetten yana olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁷ Nevevî (ö. 676/1277) ise bu rivayetin Dârekutnî’nin Müslim’e istidrahte bulunduğu hadislerden olduğunu, ancak Ömer Hafs b. Gıyâs’ın (ö. 222/836) sika olması nedeniyle ziyadesinin makbul olacağını dile getirmiştir.¹⁴⁸

İkinci açıklamada ise Dârimî, güvenilir bir ravi olan Kutbe b. Abdülaziz’in (ö.?) hadisini tahrir ettikten sonra, “Hadisçiler, bu hadisi merfû olarak rivayet etmiyorlar.” demiştir. ‘İlelü’l-hadîs konusunda uzman âlimlere göre bu rivayetin medârı isnâd’ı, A’mes’tir (ö. 148/765). Öyle anlaşılıyor ki ondan yapılan rivayetlerde ihtilaf edilmiştir. Bazıları, bu rivayeti merfû bazıları ise mevkûf olarak nakletmişlerdir. Nitekim Dârekutnî, mevkûf olarak nakledilen tariklere yer verdikten sonra Kutbe b. Abdülaziz’in tarihini tercih etmiştir.¹⁴⁹ Mübârekpûrî ise mevkûf olsa bile bu rivayetin metninde ictihad konusu olmayacak bilgilerin bulunduğu gerekçesiyle hükmen merfû sayılması gerektiğini ileri sürmüştür.¹⁵⁰ Tirmizî’nin de Kutbe b. Abdülaziz’in (ö.?) hadisçiler yanında güvenilir bir ravi olmasına dikkat çekerek bu rivayetin merfû olduğu görüşünü tercih ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre Tirmizî’nin hocası Dârimî’nin tahririni dikkate aldığı ve tercihinin onun naklinden yana kullandığı düşünülebilir.¹⁵¹

3 no’lu açıklamada ise tahrir edilen hadisin Süfyân es-Sevrî tarafından mürsel olarak rivayet edildiği izah edilmiştir. Gerçekten bu rivayeti sadece Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) irsâl ederek nakletmiştir. Ancak onun bu rivayeti, vaslederek naklettiği de dikkate alındığında hatanın onun talebelerinden mi yoksa kendinden mi ya da kimden kaynaklandığı meselesi çözüme kavuşturulamamaktadır.¹⁵² Oysa bu hadis, Tirmizî ve Dârimî’ye göre mürsel değil mevsûldür. Nitekim

¹⁴⁷ Dârekutnî, el-‘İlelü’l-Vâride, 5/86-87.

¹⁴⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, el-Minhâc fî Şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî,1392), 9/225.

¹⁴⁹ Dârekutnî, el-‘İlelü’l-Vâride, 6/220.

¹⁵⁰ Mübârekpûrî, Tuhfetu’l-Ahvezî, 7/312.

¹⁵¹ Geniş bilgi için bk. Anas Aljaad, “Tahkîku ‘İleli’-d-Dârimî fî Süneni’t-Tirmizî”, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 18/2 (2014), 196-198.

¹⁵² Geniş bilgi için bk. Aljaad, “Tahkîku ‘İleli’-d-Dârimî”, 198-201.

Ebû Hâtim er-Râzî, bu rivayetin mevsûl halini tercih etmiştir.¹⁵³ Dârekutnî ise bu konudaki ihtilafları açıkladıktan sonra, mevsûl tariklerin sahih olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁴

4 no'lu açıklamada, Ebû İshâk es-Seb'î'nin kalp fitnesi ile ilgili bir hadisi farklı tâbiîler vasıtasıyla farklı şekillerde nakletmesi konu edinilmiştir. Nitekim o, bu rivayette bazen Amr b. Meymûn (ö. 74/693)> Hz. Ömer diyerek bazen de başka ravileri zikrederek ıztırâba düşmektedir. Zira hem Dârimî'nin hem de talebesinin, onun birbirine muhalif değişik rivayetlerde bulunmasına yönelik bir izahları ise yoktur. Onlar, sadece senedde ıztırâbın olduğunu belirtmişlerdir.¹⁵⁵ Oysa İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Amr b. Meymûn'nun bu rivayeti farklı sahabilerden işitmiş olabileceğine dikkat çekmiştir.¹⁵⁶ Nitekim Nesâî (ö. 303/915), Amr b. Meymûn'un “حدثني أصحاب محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم” diyerek naklettiği rivayeti *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında tahrir etmiştir.¹⁵⁷

Tirmizî, 5 no'lu hadisin açıklamasında; Yahyâ b. el-Yemân'ın (ö. 189/805) Hz. Peygamber'in namaz için tekbir aldığına parmaklarını açarak tekbir aldığına dair rivayetinde yanlışlık olduğunu, onun rivayetinden daha sahih nakillerin bulunduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda hocasının görüşlerini de destek olarak kullanır. Adı geçen ravi, sadûk mertebesinde âbid bir ravidir. Ancak “Çok hata yapmakla.” itham edilmiştir.¹⁵⁸ Oysa söz konusu hadis, İbn Ebû Zi'b'in (ö. 159/776) talebeleri tarafından, Hz. Peygamber'in namaza başlayacağına ellerini uzatarak kaldırdığı şekilde nakledilmiştir. Dolayısıyla Yahyâ b. el-Yemân bu rivayetin metninde hata etmiştir denebilir.¹⁵⁹

Yukarıdaki 6. açıklama, Dârimî'nin isnad bilgisini ortaya koymasından önem arz etmektedir. Zira o; muhtemelen ders halkalarında duyduğu bir isnadın doğruluğunu öğrenmek istemiş ve hocası İshâk b. İshâ'ya (ö. 215/830), Huzeyfe b. Yemân'ın (r.a.) (ö. 36/656) hayatından bahseden rivayetle ilgili olarak bu hadisin adı geçen sahabiden Ebû Vâil (ö. 82/701) tarafından da rivayet edildiğini sormuştur. Hocası ise bu bilginin doğru olmadığını, tam aksine Zâzân el-Kindî (ö. 82/701) tarafından rivayet edildiğini ileri sürmüştür. Tirmizî ise hocasının hocası ile yaşadığı bu diyalogu aktararak isnadlar konusunda hocasından büyük ölçüde yararlandığını ortaya koymuştur.

7 no'lu açıklamada, hadiste geçen garîb bir kelimenin izahı yapılmıştır. Tirmizî, hocasından naklen bazı muhaddis ve lügat âlimlerinin ilgili hadisteki “ضَفَفٍ / dafef” kelimesini “Yemeğin az, yemek yiyenlerin çok olması.” diye açıkladıklarını rivayet etmiştir.

8 no'lu açıklamada, Muttalib b. Abdullah b. Hanteb'in (ö.?) irsâl yapıp yapmadığı konu edinilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Tirmizî'nin hocaları, adı geçen ravinin sahabeden herhangi birinden hadis işitmediği görüşüne sahiptirler. Ayrıca Dârimî, 'ilelü'l-hadîs alanında meşhur olan muhaddis Alî b. el-Medîni'nin (ö. 234/848-49) görüşüne de atıfta bulunmuştur. Buna göre Muttalib, Enes'den (r.a.) (ö. 93/711-12) hadis işitmemiştir. Bu bilgiler, Muttalib b. Abdullah'ın rivayetinin mürsel olup olmadığının açıklığa kavuşturulması açısından oldukça önemlidir. Nitekim İbn Sa'd (ö. 230/845),

¹⁵³ Ebû Hâtim er-Râzî, *İlelü'l-Hadîs*, 5/60-62.

¹⁵⁴ Dârekutnî, *el-İlelü'l-Vâride*, 5/285-284.

¹⁵⁵ Aljaad, “Tahkîku 'ileli'd-Dârimî”, 193-196.

¹⁵⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî - Muhibuddin el-Hâtib (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 11/175.

¹⁵⁷ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 4/447.

¹⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 598.

¹⁵⁹ Ebû Hâtim er-Râzî, *İlelü'l-Hadîs*, 2/134.

Muttalib b. Abdullah'ın çok irsâl yaptığını ve hadisiyle ihticâc olunamayacağını belirtmiştir.¹⁶⁰ Buhârî de onun hakkında, “Muttalib'in Peygamber'in (s.a.v) ashabından hiçbirinden hadis işittiğini bilmiyoruz. Ancak 'Hz. Peygamber'in hutbesinde bulunan bir kimse bana rivâyet etti' sözü vardır.” demiştir.¹⁶¹

9 no'lu açıklamada, Hz. Peygamber'in “نِعْمَ الْإِدَامُ الْخُلُّ / *Sirke ne güzel katık.*” hadisi konu edinilmiştir. Tirmizî, hocasının ilgili hadisin metninde tereddüdü belirten bir tabirle rivayet ettiğini nakletmiştir. Buna göre ravilerden biri, hadiste geçen “الْإِدَامُ / el-îdâm” kelimesinde tereddüt etmiştir. Bu lafız, Hz. Peygamber tarafından ya hadiste geçtiği gibi ya da aynı anlamda olmak üzere “الأُدْمُ / el-Udm” çoğul anlamıyla zikredilmiş olabilir. Nitekim bu hadis hem hoca hem de talebe tarafından tereddüdü doğuracak bir lafızla nakledilmiştir.¹⁶² Öte yandan Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), bu rivayeti tereddüt ifadeleri ile tahrir etmiştir.¹⁶³

10 no'lu açıklamada, Dârimî, “التُّمْلُ / es-Sufl” kelimesinden ne kastedildiğini açıklamıştır. Tirmizî'nin naklettiğine göre hocası, bu kelimenin “Tencerenin dibinde kalan yemek.” anlamına geldiğini söylemiştir.

11 no'lu açıklamaya konu edinilen hadisin ravileri, rivayet esnasında “فَقَرَأَهَا عَلَيْنَا” edâ sîgasını tekrarlayarak Sâf Süresinin 1 ve 2. ayetlerini okumuşlardır. Dolayısıyla Tirmizî, hocasının da bu teselsüle uyararak hadisi rivayet ettiğine işaret etmiştir.

12 no'lu açıklamanın sebebi, hurmanın ancak eşit ölçekteki bir hurma ile değış-tokuşunun caiz olduğunu ifade eden bir rivayettir. Bu rivayeti Tirmizî, Abbâs el-Anberî (ö. 246/860) > Osman b. Ömer (ö. 209/824) > İsrâîl b. Yûnus es-Sebîî (ö. 160/777) > Ebû İshâk es-Sebîî (ö. 127/745) > Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683) > Bilâl b. Rebâh (ö. 20/641) > Hz. Peygamber tarikiyle tahrir etmiştir. Hocası Buhârî, bu hadisi mürsel olarak rivayet etmiştir. Dârimî'ye göre bu rivayeti Basralılar, “عَنْ مَسْرُوقٍ عَنْ بِلَالٍ / an Mesrûk an Bilâl” şeklinde muan'an, Kûfeliler ise “عَنْ مَسْرُوقٍ أَنَّ بِلَالَ” şeklinde muen'en olarak rivayet etmişlerdir. Bununla birlikte Dârimî, mezkûr rivayeti Abbâs el-Anberî hariç aynı tarikle kendi eserinde Basralıların edâ sîgası ile nakletmiştir.¹⁶⁴ Bu durumda ilgili hadis, Dârimî'ye göre mürsel değıl, mevsûldür.¹⁶⁵ Çünkü muhaddislerin çoğuna göre hocasından an ya da enne lafzı ile nakilde bulunan ravinin sika olması, tedlîs yapmaması ve hocasıyla bir defa karşılaşması şartıyla rivayeti, muttasıl sayılmıştır.¹⁶⁶

Bu bilgiler ışığında şunu söylemek mümkündür: Tirmizî'nin hocası hem hadislerde geçen garîb lafızlara izahlar getirmiş hem de bazı hadislerin merfû mu yoksa mevkûf mu, mevsûl mu yoksa mürsel mi olduğuna dair açıklamalarda bulunmuştur. Aynı zamanda hadis metinlerinde tespit ettiği hatalı rivayetlere işaret etmiş, Sâf Süresi'nin kıraatı hakkındaki müselsel hadisi, teselsüle uyararak aynı şekilde nakletmiştir. Diğer taraftan Tirmizî, hocasına nisbet ettiği bu görüşlere önem vermiş ve onları

¹⁶⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 10/178.

¹⁶¹ Tirmizî, “Fezâilu'l-Kur'ân”, 19 (2916); Tirmizî, *el-İlelü'l-Kebîr*, 386.

¹⁶² Tirmizî, “Et'ime”, 35 (1840); Dârimî, “Et'ime”, 18 (2055).

¹⁶³ Müslim, “Eşribe”, 164.

¹⁶⁴ Dârimî, “Büyû”, 40 (2579).

¹⁶⁵ Geniş bilgi için bk. 'Ulvân Nûrî, “Ârâu'd-Dârimî”, 316-317.

¹⁶⁶ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Nûreddin İtr (Dimeşk: Dâru'l-Fikr - Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1406/1986), 61-63.

benimseyerek hocasının hadis ilmindeki otoritesine güvenmiştir.¹⁶⁷ Bir de Tirmizî, hocasından naklettiği bu bilgileri “فال / Kâle” sîgası ile rivayet etmiştir. Ancak onun bu sîgayı hocasından işitmediği şeyleri rivayet etmek için kullandığı söylenemez. Çünkü o, hocasından bu sîga ile naklettiği bilgilerin tamamına yakını, tahdîs terimini kullanarak hocasından naklettiği rivayetlerin ardından zikretmiştir. Dolayısıyla onun bu sîga ile naklettiği bilgilerin tamamı, hocasından işittiği anlamına yorulabilir.

1.5. Tirmizî'nin Hocası ile Yüz Yüze Eğitimi

“Sema” usûlü ile bir bilginin öğrenilmesi için hoca ile talebenin yüz yüze gelmesi ve bilginin doğrudan talebeye intikal etmesi gerekmektedir. Bu usûlde talebe, bilgiyi bizzat hocasının ağzından duyacağından dolayı öğrenim nitelikli ve sağlam olmaktadır. Bu tür yöntemlerle verilen eğitimler, genellikle evlerde, camilerde ve şehrin geniş alanlarında gerçekleştirilen hadis oturumlar/meclislerinde veriliyordu. Tirmizî de yaklaşık 5 yerde “سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ / Abdullah b. Abdîrrahman'dan işittim.” ifadesini kullanarak, hocasının böylesi meclislerinde hazır bulunduğunu ima etmektedir. Şimdi onun hocasından işittiği açıklamaların istatistiki bilgilerine işaret edelim.

Tablo: 5 Tirmizî'nin Hocasından Semâ Yöntemiyle Hadis Aldığına Dair Kalıplar

Sıra No	Kullanılan Kalıp	Kaynak Bilgisi
1.	سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, “Ahkâm”, 9 (1336)
2.	سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, Vasâyâ, 5 (2120)
3.	سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, “Fezâilu'l-Kur'ân”, 19 (2916)
4.	سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, <i>el-İlelü'l-Kebîr</i> , s. 386
5.	سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	Tirmizî, “Edeb”, 76 (2859)

1 no'lu hadis, “Rüşvet veren de alan da lanetlenmiştir.” rivayetiyle ilgilidir. Tirmizî, öncelikle hasen sahih mertebesinde bir tariki verdikten sonra bu konuyla ilgili Abdullah b. Amr'dan (ö. 65/684-85) gelen senedlerin de olduğunu ifade eder. Bunlar arasında hocası Dârimî'ye göre en güzel ve en sahih olan rivayet, Ebû Seleme (ö. 94/712-13) > Abdullah b. Amr tarikiyle nakledilen hadistir. Nitekim Tirmizî, bu tarikle rivayet edilen hadisi babın son rivayeti olarak tahrir etmiştir.¹⁶⁸ Onun bu yolu izlemesi, muhtemelen önce kusurlu senedleri, ardından sağlam isnadları sıralamayı kendisine yöntem olarak belirlemesinden kaynaklanmış olabilir.

Tirmizî 2 ve 5 no'lu rivayetlerin açıklamalarında, hocası Dârimî'nin Zekeriyâ b. Adıyy'den (ö. 211/826) işittiğine göre Ebû İshâk el-Fezârî (ö. 188/804) şöyle demiştir: “Bakiyye b. el-Velîd'in (ö. 197/812) güvenilen kişilerden yaptıkları rivayetleri alın. İsmâîl b. Ayyâş'ın (ö. 181/797) gerek güvenilir gerekse başka kimselerden yaptığı rivayetlerini almayın.” Ancak onun bu sözü, Müslim'in *el-Câmi'u's-Sahîh*'inin mukaddimesinde; “Bakiyye'nin tanınan ravilerden rivayet ettiği hadislerini yaz; ma'ruf

¹⁶⁷ İbrahim Hamoud İbrahim, “Menhecu't-Tirmizî Fî Ta'îlî'l-Ehâdîsi Fî sünenihi”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2018), 257.

¹⁶⁸ Tirmizî, “Ahkâm”, 9 (1337); bu hadis, diğer klasik hadis kaynaklarında da bu senedle rivayet edilmiştir. bk. Ebû Dâvûd, “Akdiyye”, 4 (3580); İbn Mâce, “Ahkâm”, 2 (2313); İbn Hanbel, *Müsned*, 2/164, 190, 194, 212.

olmayanlardan rivayet ettiklerini ise yazma! İsmâîl b. Ayyâş'ın ise tanınanlardan olsun olmasının hiçbir rivayetini yazma!" şeklinde zikredilmiştir.¹⁶⁹ Aralarında lafız farklılığı da olsa hem Tirmizî'nin hem de Müslim'in bu bilgiyi Dârimî'den nakletmiş olmaları, etkin bir hocalık-talebelik münasebetine işaret etmektedir. Öte yandan Tirmizî eserlerinin farklı yerlerinde, İsmâîl b. Ayyâş hakkında bazı değerlendirmeleri nakletmiştir. Bunlardan birincisine göre Ahmed b. Hanbel, İsmâîl b. Ayyâş hakkında, "O, Bakıyye'den daha uygun bir ravidir. Çünkü Bakıyye'nin münker birtakım hadisleri vardır." demiştir.¹⁷⁰ İkincisinde ise Şamlılardan rivayetinin daha sahih, Hicazlılardan ve Iraklılardan ise münker rivayetleri olduğu ifade edilmiştir.¹⁷¹ Bir başka rivayette ise söz konusu kimselerden naklettiği hadislerin asıllarının olmadığı ve bir işe yaramayacakları ifade edilmiştir.¹⁷²

Bunlara ilaveten Ebû Hâtim er-Râzî, İsmâîl b. Ayyâş hakkında "o, لَيْن / leyyin (biraz gevşek) bir ravidir. Hadisi yazılır. Ebû İshâk el-Fezârî dışında kimsenin ondan uzak durduğunu bilmiyorum." demiştir.¹⁷³ Tüm bu veriler, cerh-ta'dîl faaliyetinin içtihadî bir çaba olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla hadis münekkidlerinin raviler hakkında vardıkları neticelerin farklı farklı olması kaçınılmazdır. Öte yandan Tirmizî, İsmâîl b. Ayyâş'dan 27, buna mukabil Bakıyye b. el-Velîd'den ise 8 rivayet tahrir etmiştir. Bu durum bile ravi değerlendirmesinin içtihadî bir mesele olduğunu izhar etmektedir.

3 ve 4 no'lu hadisin açıklamalarında ise Muttalib b. Abdullah b. Hanteb'in (ö.?) irsâl yapıp yapmadığı konusu tekrar edilmiştir.

Bu bilgilere göre Tirmizî'nin, hadis ricâli hakkındaki bazı malumatı hocasından sema usûlü ile öğrendiği anlaşılmaktadır. Yani bizzat hocasının ağzından işterek bilgi edinmiştir. Bu durumda onun hocası ile yüz yüze geldiği ve hocasının telaffuzunu bizzat duyduğu için ilmi en muteber yolla öğrendiği söylenebilir. Ayrıca daha önce de ifade ettiğimiz üzere hocasından rivayet ettiği bütün hadislerde tahdîs terimini (حَدَّثَنَا / haddesenâ) kullanmış olması da öğrenimin kalitesini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Rical ve tarih literatürüne göre Horasan bölgesi muhaddislerinden Dârimî ve talebesi Tirmizî arasında birebir hadis bilgisi aktarımı yapılmıştır. Hoca ile talebe arasındaki bu irtibat, Horasan bölgesinde hicri 250 yılı civarında gerçekleşmiştir. Öte yandan her iki âlimin eserlerinin mukayesesi bağlamında, hoca ile talebenin aralarında bir aracı olmadan birbirlerine doğrudan bilgi aktarımında buldukları sonucuna varılmıştır. Zira hocadan nakledilen rivayetler, hoca ile talebenin mülâkî olduğunu vurgulayan tahdîs terimiyle (حَدَّثَنَا / haddesenâ) rivayet edilmiştir. Bu tespite göre talebe, hocasından tekrarlarıyla birlikte toplam 83 rivayeti bizzat sema yöntemiyle öğrenmiştir. Bu durumda hoca ile talebenin arasındaki bilgi alış-verişinin etkin olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan talebe, sadece hadis rivayetiyle yetinmemiş, hadis ilimlerine dair birçok malumatı da hadislerin mütalaasında elde etmiştir. Dolayısıyla bu araştırmada, bütün bu bilgilerin yüz yüze yapılan bir eğitim

¹⁶⁹ Müslim, "Mukaddime", 7.

¹⁷⁰ Tirmizî, "Tahâret", 98 (131).

¹⁷¹ Tirmizî, "Radâ", 19 (1174); Tirmizî, *el-İlelü'l-Kebîr*, 58, 390.

¹⁷² Tirmizî, *el-İlelü'l-Kebîr*, 219.

¹⁷³ Ebû Hâtim Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beirut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1371/1952), 2/192.

sayesinde elde edildiği sonucuna varılmıştır. Bundan başka talebenin hocasından tahrir ettiği hadislerin hocanın eserlerindeki rivayetlerle sened ve metin açısından yapılan mukayesede, on iki rivayetin birebir uygunluğu tespit edilmiştir. Yaklaşık üç rivayetin isnadı farklı, metinleri özdeş, birinin ise hem metni hem de isnadı farklıdır. Ancak bunların birisinde isnaddaki ravilerden sadece Dârimî'nin hocaları farklıdır. Tirmizî tarafından tahrir edilen altmış yedi rivayete, Dârimî'nin *Sünen*'inde rastlanılmamıştır. Bunun muhtemel nedenleri arasında Dârimî'nin kendine has üslûbu, tasnif metodu ve telifinde gözettiği prensipler veya söz konusu eserin metinleşme süreci esnasında yapılan hatalar olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca söz konusu rivayetlerin Dârimî ya da talebeler tarafından kitaptan çıkarılması da olasıdır. Diğer taraftan bu rivayetler, hocanın günümüze ulaşmayan diğer eserlerinden de nakledilmiş olabilir. Bu bağlamda söz konusu rivayetlerin bazıları Tirmizî'nin eserine müstensihler tarafından ilâve edilmiş de olabilir.

Tirmizî'nin 'ilelü'l-hadîs, cerh-ta'dîl, garîbu'l-hadîs, ricâlu'l-hadîs, muhtelifu'l-hadîs ilimlerinde uzmanlaşması ve müstakil eserler vücuda getirmesinde, aralarında Dârimî'nin de bulunduğu hocalarından aldığı tedrisatın önemi büyüktür. O, zaman zaman hocalarına sorduğu suallere farklı cevaplar aldığında, doğru olduğunu düşündüğü görüşleri benimsemiştir. Hocalarına saygı duymasına rağmen bazen onlarla aynı fikirde olmadığı meseleler de olmuştur. Bu görüş ayrılığı, hoca ile talebenin farklı tariklere vukûfiyeti, hadislere âşinalığı ve ravilerle ilgili tercih sebepleriyle yakından ilgilidir. Bir diğer ifadeyle her muhaddis, -onlar açıklamasa bile- hadisleri kendilerine hâs yaklaşımlarıyla değerlendirmektedir. Bu meyanda hoca-talebe arasındaki bu görüş farklılıkları, hadis ilminin gelişmesine bir katkı olarak görülebilir. Bunlara ilaveten hadislerin tarikleri ve ilel konusunda Tirmizî'nin hocasından naklettiği bu değerli bilgilere rağmen ilgili konularda Dârimî'nin diğer muhaddisler gibi şöhrete sahip olmaması da oldukça düşündürücüdür.

Extended Abstract

Reading the Teacher-Student Relationship Between al-Tirmidhī and al-Dārimī through Their Works

Allah the Almighty assigned Prophet Muhammad (peace be upon him) the task of conveying, explaining, interpreting, and practically teaching topics in al-Ḥurʾān to humanity. The most evident reflection of this mission, whether verbal or practical, lies in the ḥadīths. These traditions, which are important for understanding al-Ḥurʾān, have been transmitted orally and in writing since the earliest periods. This transmission process was carried out through narrators who simultaneously functioned as students when learning ḥadīths and as teachers when transmitting them to the next generation. The subject of this article is two prominent ḥadīth scholars from the region of Khurāsān, al-Dārimī (d. 255/869) and al-Tirmidhī (d. 279/892), and the aim is to analyze the teacher-student relationship between them.

The study establishes that these two scholars were contemporaries, met in person, and maintained a teacher-student connection. Numerous sources place al-Tirmidhī among the students of al-Dārimī. However, except for Samʿānī (d. 562/1166), other scholars do not explicitly mention al-Dārimī among al-Tirmidhī's teachers, providing instead general statements such as "He listened to ḥadīths from many scholars in Khurāsān" or "He studied ḥadīths in Khurāsān." Moreover, al-Tirmidhī's works include phrases such as "I asked ʿAbdullāh ibn ʿAbd al-Raḥmān," "I saw ʿAbdullāh ibn ʿAbd al-Raḥmān," or "I reminded ʿAbdullāh ibn ʿAbd al-Raḥmān of this ḥadīth, and he said...", which indicate direct transmission from al-Dārimī without intermediaries. The accuracy of these observations, derived from biographical literature and al-Tirmidhī's statements, has been examined within the context of narrations in the works of these two scholars.

A comparative analysis reveals that al-Tirmidhī attributed 84 ḥadīths to his teacher. Among these, 12 had identical isnāds (chain of transmitters) and matns (texts). Three had different isnāds but identical matns, and one had a different isnād and matn. In the latter case, only al-Dārimī's teachers differed in the isnād. The remaining 67 narrations are not found in al-Dārimī's Sunan. However, 83% of these narrations appear in other classical ḥadīth sources with similar isnāds and matns. The potential reasons for their absence in al-Dārimī's Sunan have been explored, including his unique style, classification method, principles in authorship, or possible errors during the compilation process. It is also suggested that these narrations may have been excluded by al-Dārimī or his students or derived from other works of al-Dārimī that have not survived to the present day.

In one case, al-Tirmidhî does not provide an isnād, making comparison impossible. For the remaining 83 narrations, al-Tirmidhî consistently uses the term ḥaddathanā (حَدَّثَنَا), a technical term denoting direct transmission through samā'. This consistent usage reflects the quality of education al-Tirmidhî received and supports evidence of face-to-face interactions with al-Dārimî.

The article also discusses the questions al-Tirmidhî posed to al-Dārimî regarding the 'ilal (hidden defects) of ḥadīths. al-Tirmidhî directed eight questions to his teacher concerning the identities of narrators (rijāl), their reliability (jarḥ wa ta'dīl), and the matns of ḥadīths. al-Dārimî provided explanations for some questions but admitted his inability to answer others, demonstrating his intellectual honesty. The formats of these questions, including expressions like "I asked 'Abdullāh ibn 'Abd al-Raḥmān," "I said to Abū Muḥammad 'Abdullāh ibn 'Abd al-Raḥmān," and "I discussed this ḥadīth with 'Abdullāh ibn 'Abd al-Raḥmān," have been examined. Furthermore, how al-Tirmidhî reported questions posed to al-Dārimî by other students in his study circle has been analyzed.

al-Tirmidhî referred to al-Dārimî's explanations of ḥadīths approximately eleven times in his works, using phrases such as "Abdullāh said...," "Abdullāh ibn 'Abd al-Raḥmān said...," and "Abdullāh ibn 'Abd al-Raḥmān narrated to us, saying...." These references include clarifications of obscure terms (gharīb) in ḥadīths, discussions on whether certain ḥadīths were marfū', mawqūf, mawṣūl, or mursal, and critical evaluations. Occasionally, al-Tirmidhî received different responses to his inquiries, indicating his independent reasoning and preference for the opinions he deemed correct. These differences are attributed to varying familiarity with the narrators, differing approaches to ḥadīths, and divergent evaluative criteria between the teacher and student. Such differences are seen as contributing to the advancement of ḥadīth sciences.

Additionally, al-Tirmidhî mentioned directly hearing from 'Abdullāh ibn 'Abd al-Raḥmān approximately five times, emphasizing the importance of the samā' method in transmitting knowledge related to ḥadīth narrators. The findings affirm that face-to-face teaching occurred between al-Tirmidhî and al-Dārimî. This teaching method significantly contributed to al-Tirmidhî's expertise in various ḥadīth sciences such as jarḥ wa ta'dīl, 'ilal al-ḥadīth, gharīb al-ḥadīth, mukhtalif al-ḥadīth, and ridjāl al-ḥadīth. The article concludes by emphasizing the crucial role of al-Dārimî's instruction in shaping al-Tirmidhî's scholarly contributions while also highlighting that al-Dārimî, despite his contributions to ḥadīth sciences and training of prominent scholars, did not achieve widespread renown akin to other ḥadīth scholars.

ملخص موسع

قراءة علاقة تتلمذ الترمذي على شيخه الدارمي من خلال صنيعتهما

إن الله سبحانه وتعالى كلف النبي صلى الله عليه وسلم بتبليغ الناس موضوعات القرآن وشرحها وتوضيحها وتفسيرها وتعليمها للمؤمنين بشكل عملي. ولا شك أن الأحاديث هي الدليل الأوضح على تطبيق هذه المهمة بشكل لفظي أو عملي. وقد نالت الأحاديث التي تمت روايتها ونقلها جيلاً بعد جيل عن طريق الحفظ والكتابة منذ العصور الأولى أهمية كبيرة في فهم القرآن. وتحمّل ذلك الرواة؛ حيث كانوا يروون الأحاديث ويتحملونها؛ فهم من جهة طلاب، ومن جهة أخرى شيوخ. وقد تناولت هذه الدراسة اثنين من علماء الحديث البارزين في بلاد خراسان، وهما الدارمي (ت 255هـ/ 869م) والترمذي (ت 279هـ/ 892م)، من خلال العلاقة بينهما في سياق التعليم والتعلم.

في هذا السياق، تم التوصل من خلال البحث إلى أن الشخصين المذكورين كانا معاصرين لبعضهما البعض، وقد التقيا وتحدثا، وتم إثبات وجود علاقة تعليمية بينهما. وقد أُشير في العديد من الكتب إلى أن الترمذي كان من بين طلاب الدارمي. ومن ناحية أخرى، باستثناء السمعاني (ت 562هـ/ 1166م)، لم يذكر علماء آخرون الدارمي ضمن أساتذة الترمذي. ولكنهم اکتفوا بالإشارة إلى ذلك مثل: "سمع الحديث من العديد من علماء خراسان" أو "تعلم الحديث في خراسان". بالإضافة إلى ذلك، تشير العبارات الواردة في مؤلفات الترمذي مثل: "سألت عبد الله بن عبد الرحمن" أو "رأيت عبد الله بن عبد الرحمن" أو "ذكرت عبد الله بن عبد الرحمن بهذا الحديث فقال... إلى أنه تلقى الحديث من معلمه دون وسيط. وبناءً على ذلك، تمت محاولة تقييم صحة النتائج المستخلصة من الأدبيات البيوغرافية وكذلك العبارات الواردة في أعمال الترمذي في سياق الروايات الموجودة في مؤلفات العالمين.

من خلال المقارنة التي أجريت في البحث، بلغ عدد الأحاديث التي نسبها الترمذي إلى معلمه 84 حديثاً. من بينها 12 حديثاً تطابقت أسانيداً ونصوصها تماماً. وثلاثة أحاديث اختلفت أسانيداً وتتطابقت نصوصها، وحديث واحد اختلفت فيه الأسانيد والنصوص معاً. وفي أحد هذه الأحاديث، كان الاختلاف في الأسانيد يتعلق بشيوخ الدارمي فقط. أما بقية الـ67 رواية، فلم يتم العثور عليها في كتاب "سنن الدارمي". ومن جهة أخرى، تم

تحديد أن 83٪ من هذه الروايات موجودة بشكل متشابه من حيث الإسناد والنص في المصادر الكلاسيكية الأخرى للحديث. كذلك، تمت مناقشة الأسباب المحتملة لعدم وجود هذه الروايات في كتاب "سنن الدارمي"، وتمثلت في أسلوب الدارمي الخاص، ومنهجه في التصنيف، والمبادئ التي التزم بها في التأليف، أو الأخطاء التي وقعت أثناء عملية تدوين الكتاب. بالإضافة إلى ذلك، تم الإشارة إلى احتمال أن تكون هذه الروايات قد حُذفت من الكتاب من قِبَل الدارمي أو تلامذته، أو أن تكون منقولة من مؤلفات أخرى للدارمي لم تصل إلينا .

وأظهرت الدراسة أن جميع الأحاديث الـ84 باستثناء حديث واحد قد رُويت باستخدام مصطلح "حدثنا"، وهو المصطلح الذي يُستخدم في الأحاديث المسموعة مباشرة من الشيخ. ومن جهة أخرى، كان استخدام مصطلح "حدثنا" في جميع الأحاديث المروية عن المعلم دليلاً على جودة التعليم الذي تلقاه الترمذي. كما اعتُبر دليلاً على معاصرة الترمذي والدارمي ولقائهما وجهاً لوجه .

في هذا المقال، تمت أيضاً مناقشة الأسئلة التي طرحها الترمذي على الدارمي حول علل الأحاديث. وقد تم تحديد أن الترمذي التلميذ قد طرح ثمانية أسئلة على معلمه حول الرواة، وحالتهم من حيث الجرح والتعديل، ونصوص الأحاديث. وقد قدم الدارمي توضيحات لبعض هذه الأسئلة، بينما أقر بعجزه عن الإجابة على بعضها الآخر. مما يدل هذا الأمر على أمانته الفكرية. كما تم بحث الصيغ التي طُرحت بها هذه الأسئلة. وفي هذا الصدد، تبين استخدام عبارات مثل: "سألت عبد الله بن عبد الرحمن"، "سألت أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن"، "قلت لعبد الله بن عبد الرحمن..."، و"ناقشت هذا الحديث مع عبد الله بن عبد الرحمن". إلى جانب ذلك، تم تحليل كيفية نقل الترمذي للأسئلة التي طرحها طلاب آخرون على الدارمي في حلقة الدرس .

في حوالي أحد عشر موضعاً في أعمال الدارمي، استشهد ببيانات معلمه المتعلقة بالأحاديث باستخدام عبارات مثل: "قال عبد الله..."، "قال عبد الله بن عبد الرحمن..."، و"روى لنا عبد الله بن عبد الرحمن وقال..." . وفي هذه التوضيحات، قدم تفسيرات للألفاظ الغريبة الواردة في الأحاديث، وعلّق على ما إذا كانت بعض الأحاديث مرفوعة أو موقوفة، موصولة أو مرسلة. وقد تلقى الترمذي إجابات مختلفة من معلمه الدارمي على الأسئلة التي طرحها عليه، وتبنى بعضها ودونها لصحتها بالنسبة إليه. بناءً على ذلك، يُعزى هذا الاختلاف إلى إمام كل من المعلم والتلميذ بطرق مختلفة، وإمامهما بالأحاديث، واختلاف أسباب تفضيلها للرواة. ومن ناحية أخرى، تم اعتبار هذه الاختلافات في الرأي بين المعلم والتلميذ مساهمة في تطور علم الحديث.

إضافة إلى ذلك، استخدم الترمذي في حوالي خمسة مواضع في أعماله عبارة "سمعت من عبد الله بن عبد الرحمن"، وتمت مناقشة هذه المعلومات أيضاً. كما أُشير إلى أهمية الحصول على هذه المعلومات المتعلقة برجال الحديث من خلال طريقة السماع. في النهاية، تم التوصل إلى أن التعليم المباشر وجهاً لوجه قد تحقق بين التلميذ والمعلم. ومن جهة أخرى، تم التساؤل عن مدى مساهمة هذه الطريقة التعليمية في كفاءة الترمذي في مجالات مثل الجرح والتعديل، علل الحديث، غريب الحديث، مختلف الحديث، ورجال الحديث. كما أُكد في هذا البحث على أهمية التعليم الذي تلقاه الترمذي من الدارمي في تخصصه في هذه العلوم وتأليفه لمؤلفات مستقلة، وأشير أيضاً إلى أن الدارمي، رغم كونه من العلماء الذين أنجبوا علماء بارزين في مجال الحديث، إلا أنه لم يحظَ بنفس الشهرة التي حظي بها غيره من المحدثين.

الكلمات المفتاحية: الحديث، الترمذي، الدارمي، التلمذة، الشيخ.

Kaynaklar / References / المصادر

- Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî). *el-Müntehab min Müsnedi 'Abd b. Humeyd*. thk. Subhî es-Sâmerrâî - Mahmud Muhammed Halil es-Sâidî. Kahire: Mektebetü's- Sünne, 1408/1988.
- Ahmed 'Ulvân Nûrî. "Ârâu'd-Dârimî Fî Kitâbeyi't-Tirmizî (el-'İlelü's-Sagîr ve el-'İlelü'l-Kebîr) Dirâse Nakdiyye Mukârene". *Mecelletu Âdâbi'l-Ferâhîdî* 34 (2018), 304-331.
- Aljaad, Anas. "el-Mesâilu'l-letî Hâlefe fihâ't-Tirmizî Fî Sünenihi Şeyhau'l-Buhârî". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015), 151-176.
- Aljaad, Anas. "Sünen-i Tirmizî'de "Esah Mâ Fi'l-Bâb". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015), 169-190.
- Aljaad, Anas. "Tahkîku 'İleli'd-Dârimî fi Süneni't-Tirmizî". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014), 191-206.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Delâ'ilü'n-Nübüvve*. thk. Abdülmu'tî Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-Kebîr*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ?. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Kitâbü'l-Kaza ve'l-Kader*. thk. Muhammed b. Abdillâh Âl Âmir. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1421/2000.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî. *el-Müsned/el-Bahrü'z-Zehâr*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988-1427/2006.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-Kebîr*. Haydarâbâd: Dairatü'l-Mearîfi'l-Osmaniyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-'İlelü'l-Vâride fi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*. thk. Mahfûzurrahman Zeynullah es-Silefî. Riyad: Dâru't-Taybe, 1405/1985.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*. nşr. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân. *Sünen*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân. *Sünen-i Dârimî*. çev. Abdullah Aydın. İstanbul: Madve Yayınları, 1994.
- Dîneverî, Ebû Bekir Ahmed b. Mervân. *Kitâbü'l-Mücâlese ve Cevâhirü'l-'İlm*. thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasen Al-u Selmân. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419.
- Doğanay, Süleyman. "Hoca-Talebe İlişkisi Bağlamında Sened Mukayesesi ve Sorunları". *Bilimname* 5/12 (2007/1), 163-186.

- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsned*. thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ebû Hâtim er-Râzî, Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1371/1952.
- Ebû Hâtim er-Râzî, Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs. *'İlelü'l-Hadîs*, thk. Komisyon. Riyad: y.y., 1427/2006.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Ma'rifetü's-Sahâbe*. thk. Âdil b. Yusûf el-Azâzî. Riyad: Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, 1419/1998.
- Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*. thk. Hüseyin Selîm Esed. Dimeşk: Dârü'l-Memûn li't-Türâs, 1404/1984.
- Engin, Sezai. Talebe-Hoca İlişkileri Özelinde Hadis Tarihinde Eleştiri Olgusu. *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği*. ed. Sezai Engin. İstanbul: Endülüş Yayınları, 2019.
- Fatma Verdânî Abdurrâzî Abdullah. "Suâlâtü't-Tirmizî li'd-Dârimî fi Ulûmi'l-Hadîs/Cem'un ve Dirâsetun". *Mecelle Kitâ'u Usûli'd-Dîn* 16 (2021), 1593-1670.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Câmi' li-Ahlâkî'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1416/1996.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdad*. thk. Beşşar Avvad Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Huzeyrî, et-Tâhir el-Ezher. *el-Medhal ilâ Cami'i'l-İmâmî't-Tirmizî*. Kuveyt: Mektebu's-Şuûni'l-Fenniye, 1428/2007.
- Ismaeel Khaleel Mohammed. "Al-Tirmidhi's questions to his Sheikh Al-Darmi- Collection and Study". *Journal of Tikrit University for Humanities* 27/7 (2020), 57-77.
- Itr, Nûreddin. *el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-Muvâzenetu Beyne Câmi'ihî ve Beyne's-Sahîhayn*. Kahire: Matbaatu'l-Cennetü't-Te'lîf ve'l-Tercüme ve'n-Neşr, 1390/1970.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kasım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî. *Târîhu Dimeşk*. thk. Ömer b. Gurâme el-Amravî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *el-Âhâd ve'l-Mesânî*. thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire. Riyad: Dâru'r-Râye, 1411/1991.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. *Fethu'l-Bârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî- Muhibuddin el-Hâtib. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu't-Tehzîb*. Hindistan: Matbaatu Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmîyye, 1326.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1406/1986.

- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî. *Müsned*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *es-Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1424/2003.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *Kitâbü't-Tevhîd ve İsbâtu Sıfâtî'r-Rabb*. thk. Abdulazîz b. İbrâhîm eş-Şehvân. Riyâd: Dâru'r-Rüşd, 1414/1994.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn Nukta, Ebû Bekr Muhammed b. Abdilganî el-Hanbelî. *et-Takyîd li-Ma'rifeti Ruvâtî's-Sünen ve'l-Mesânîd*. thk. Ebû İdrîs Şerîf b. Sâlih et-Teşâdî. Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 1435/2014.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdürrahîm Saîd. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987.
- İbn Seyyidünnâs, Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî. *en-Nefhu's-Şezî fi Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. thk. Ebû Câbir el-Ensârî vd. Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1428/2007.
- İbn Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî. *et-Terğîb fi Fezâ'ili'l-A'mâl ve Sevâbi Zâlik*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ- Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. thk. Nûreddin İtr. Dimeşk: Dâru'l-Fikr- Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1406/1986.
- İbrahim, Hamoud İbrahim. "Menhecu't-Tirmizî Fî Ta'lîli'l-Ehâdîsi Fî sünenihi". *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2018), 249-264.
- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-Sârî*. Mısır: Matba'atü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1323/1905.
- Köycü, Erdoğan. *Muhammed b. İsa et-Tirmizî'nin Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- Köycü, Erdoğan. *Sunenu't-Tirmizî'nin Metot Yönünden İncelenmesi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahyâ. *Ta'zîmü Kadri's-Salât*. nşr. Abdurrahman Abdülcebbâr el-Füreyvâî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1406/1986.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tuhfetü'l-Eşrâf bi-Ma'rifeti'l-Etrâf*. thk. Abdüssamed Şerefeddin. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Mizzî, Yusuf b. ez-Zekî Abdurrahman Ebu'l-Haccâc. *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1400/1980.
- Mübârekpûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Tuhfetu'l-Ahvezî bi Şerhi Camii't-Tirmizî*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman vd. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. haz. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünen*. haz. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fî Şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Ömerî, Ekrem Ziya. *Türâsü't-Tirmiziyyi'l-İlmî*. Medine: Mektebetu'd-Dâr, 1412.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. Haydarâbâd: Dairatü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1382/1962.
- Sinnârî, Yûsuf. "el-İntisâr Li-Câmi'i'l-İmâmi't-Tirmizî". Erişim 02 Ağustos 2024. https://atharah.net/imam-tirmidhi-a-critical-study-of-dr-bashar-awad/#_ftnref118.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Huffâz*. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. thk. Hamdî b. Abdulmecid es-Selefî. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. nşr. Târik b. İvazullah- Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseyînî. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *Müsnedü's-Şâmiyyîn*. nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1405/1984.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-İlelü'l-Kebîr*. thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî vd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *eş-Şemâ'ilü'n-Nebeviyye*. thk. Seyyid b. Abbâs el-Celîmî. Mekke: el-Mektebetu't-Ticâriyye, 1413/1993.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen*. haz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1418/1998.
- Vâilî, Hasan b. Muhammed b. Haydar. *Nüzhetü'l-Elbâb Fî Kavli't-Tirmizî "ve fî'l-Bâb"*. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1426.
- Yıldırım, Ahmet. *Dârimî*. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz. *Siyeru A'âlemi'n-Nübelâ*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1427/2006.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz. *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'âm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz. *Tezkiretü'l-Huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.